

28 Οκτωβρίου του 1940:
Ορισμένες από τις πίσω σελίδες του
μεγάλου πατριωτικού έπους

Μέρος Γ: Η διάλυση του ελληνικού στρατού

Μάρτιος 2013

Συγγραφή: Σπουδές στο γαλανόμαυρο
Αξιολόγηση προτεραιοτήτων: Antifa Scripta

Εξώφυλλο: Κλασική προπαγανδιστική φωτογραφία καλοζωισμένων, χαρούμενων και ζεστά ντυμένων ελλήνων φαντάρων που ετοιμάζονται για την προέλαση στην Αλβανία.

Τα περιεχόμενα μπορούν να χρησιμοποιηθούν ελεύθερα για τους σκοπούς του ταξικού ανταγωνισμού. Σε κάθε περίπτωση, η κινηματική ηθική επιβάλλει την αναφορά των πηγών.

28 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ ΤΟΥ 1940:

ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΙΣΩ ΣΕΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟΥ ΕΠΟΥΣ

Μέρος Γ: Η διάλυση του ελληνικού στρατού

Στο προηγούμενο τεύχος είχαμε αφήσει τον βασικό μας πληροφοριοδότη Δημήτρη Λουκάτο σκαρφαλωμένο στα αλβανικά βουνά στις αρχές του Απρίλη του 1941. Μαζί του ολόκληρο το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα της Αλβανίας. Ξέρουμε ότι ήταν συνολικά 240.000 άνδρες, κυρίως νεαρής ηλικίας, κυρίως εργατικής και αγροτικής προέλευσης. Ότι είχαν κάποιες θεαματικές επιτυχίες στους πρώτους μήνες του πολέμου. Ότι η προέλασή τους σταμάτησε τις πρώτες μέρες του Γενάρη «εκεί που είχαν σταματήσει και οι κατακτήσεις του προηγούμενου πολέμου». Ότι από εκεί και έπειτα κόλλησαν σε μια ατέρμονη διαδοχή επιθέσεων και αντεπιθέσεων που κράτησαν τέσσερις μήνες. Ότι η γερμανική εισβολή της 6^{ης} του Απρίλη τους βρήκε να μαθαίνουν τα τρομερά νέα από τα μισόλογα του ράδιο αρβύλα, να φοβούνται για τη ζωή τους, να απελπίζονται, να μισούν και να μισούνται, να παραδίδονται στη μεταφυσική, τον ατομισμό και την απελπισία. Αυτές οι εκατοντάδες χιλιάδες διαλύονταν ψυχικά και σωματικά – κυρίως όμως διαλύονταν ως η ένοπλη έκφραση της ελληνικής κρατικής εξουσίας.

Τα ξέρουμε όλα αυτά, αλλά δεν ξέρουμε τι ακριβώς συνέβη αυτούς τους τέσσερις μήνες. Για να το πούμε καλύτερα, αυτό που μας λείπει είναι μια ευκρινής εικόνα της κοινωνικής ζωής του κολλημένου μετώπου για τους τέσσερις πρώτους μήνες του 1941. Όπως θα δούμε παρακάτω, μια τέτοια εικόνα είναι απαραίτητη για να καταλάβουμε, από τη μια τον ιδιόρρυθμο (ευφημισμός εδώ) τρόπο με τον οποίο ο ελληνικός στρατός εγκατέλειψε το μέτωπο, και από την άλλη, την κληρονομιά που άφησε η όλη διαδικασία, τον τρόπο με τον οποίο κατέληξε σε μια ταχύρρυθμη και πλατιά ιδεολογική μεταστροφή.

1. Η ΕΠΙΒΟΛΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΡΧΙΑΣ ΤΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ

Λέμε το προφανές, αλλά φαίνεται πως χρειάζεται: η ελληνική κοινωνία, από τα σπλάχνα της οποίας είχε δημιουργηθεί ο ελληνικός στρατός, ήταν μια ταξική ιεραρχική κοινωνία. Ο αρχικός πατριωτικός ενθουσιασμός είχε στη βάση του, εκτός των άλλων, και μια ελπίδα ξεπεράσματος αυτής της ιεραρχίας, την ιδέα ότι η κοινωνική πυραμίδα θα κατέρεε υπό το βάρος της συλλογικής (εθνικής) στρατιωτικής προσπάθειας. Αυτές οι ελπίδες αποδείχθηκαν φρούδες. Ο ελληνικός στρατός που πολέμησε στην Αλβανία ήταν ο στρατός μιας φασιστικής δικτατορίας σε πόλεμο. Αυτό σήμαινε ότι οι προϋπάρχουσες ιεραρχίες, όχι μόνο δεν απαλύθηκαν, αλλά άρχισαν να λειτουργούν από την πρώτη μέρα του πολέμου με ακόμη μεγαλύτερη ένταση και με ακόμη μεγαλύτερα διακυβεύματα. Εκείνο που παιζόταν γύρω από τις ταξικές ιεραρχίες του μετώπου δεν ήταν πια η απόσπαση της υπερεργασίας, αλλά η πείνα και το χόρτασμα, ο πάγος και η θαλπωρή...

Κυρίως όμως η ζωή και ο θάνατος. Η προσπάθεια του ελληνικού στρατού ήταν κατά βάση ένα γιγάντιο εγχείρημα καταναγκαστικής εργασίας με διακύβευμα τη ζωή και τον θάνατο. Εκείνοι που είχαν πρώτα και κύρια την ευθύνη για την οργάνωση αυτού του εγχειρήματος, οι αρμόδιοι να επιβάλλουν με κάθε τρόπο στους φαντάρους τα καθήκοντα της καταστροφικής καταναγκαστικής εργασίας ήταν βέβαια οι αξιωματικοί όλων των βαθμίδων, μόνιμοι και έφεδροι. Η δουλειά τους ίσως να ήταν εύκολη στην αρχή, σχετικά σύντομα όμως άρχισε να δυσκολεύει θεαματικά. Στις 18 Ιανουαρίου του 1941, ο επιλοχίας Λαυρεντιάδης, αρχηγός λόχου με σοβαρές επιτυχίες στο μέτωπο, έγραφε στο ημερολόγιό του τα εξής:

Πρέπει όμως, να αντικατασταθούμε γιατί κινδυνεύουμε να χαθούμε. Δεν τα γνωρίζω πλέον τα παιδιά, άλλαξαν και οι χαρακτήρες των ακόμη (...) Δίπλα μας πεθαίνουν, άλλοι φωνάζουν βοήθεια, παγώνουν από το κρύο, κι όμως κανείς δεν σηκώνεται. Πρέπει να τους φωνάξεις ονομαστικώς για να πάνε, να τους απειλήσεις ότι θα τους στερήσεις και το ψωμί, που παίρνουν σχεδόν κάθε 2 ημέρες, μόνο και μόνο για να στέκονται στα πόδια τους. Και τότε μόνο ακούνε. Είναι η μόνη ποινή που φοβούνται όλοι.¹

Τα ημερολόγια του μετώπου είναι συνήθως φειδωλά σε κοσμητικά επίθετα και αξιολογικές κρίσεις. Ας δούμε όμως το αποσπασμα πιο προσεκτικά: οι φαντάροι του Λαυρεντιάδη «έπρεπε να αντικατασταθούν», πράγμα που σημαίνει ότι κανείς δεν τους αντικαθιστούσε. Η παραμονή τους στην πρώτη γραμμή μπορούσε να κρατήσει επ' άπειρον αφού, όπως είδαμε και στις προηγούμενες συνέχειες, οι μικρές και μεγάλες ιεραρχίες του μετώπου κανόνιζαν ποιος θα είναι στην πρώτη γραμμή και ποιος θα περιμένει στα μετόπισθεν. Οι φαντάροι του Λαυρεντιάδη είχαν πλήρη επίγνωση αυτού του γεγονότος και αντιδρούσαν με πεισματική βουβή άρνηση. Αυτή η άρνηση έφτανε σε σημεία που οι απειλές δεν ήταν πλέον αρκετές: ο Λαυρεντιάδης πολύ συχνά ήταν αναγκασμένος να προχωρήσει και στην πράξη:

Τους έχω κάνει και εγώ πολλά. Ως επιλοχίας, έδειρα πολλούς, τους βρίζω σχεδόν όλους, πολλούς άφησα νηστικούς. Θα ντρέπομαι, εάν ζήσω και τους δω κάπου στην Ελλάδα. Τώρα όμως δεν αισθάνομαι καμία τύψη. Έτσι πρέπει να γίνεται (...)²

«Έτσι πρέπει να γίνεται». Πράγματι, στους μήνες που ακολούθησαν την εγγραφή του Λαυρεντιάδη, χιλιάδες κατώτεροι και ανώτεροι αξιωματικοί με παρόμοιο ρόλο αναγκάστηκαν να έρθουν αντιμέτωποι με εκατομμύρια περιστατικά άρνησης της καταναγκαστικής εργασίας και μικροεξέγερσης μπροστά στις αδικίες της ιεραρχίας του μετώπου. Είναι βέβαιο ότι κάποιοι από τους φαντάρους αποκτούσαν πλήρη συνείδηση του τι ακριβώς τους συνέβαινε. Ο ανθυπολοχαγός Μπάλτας σε κάποιο σημείο του ημερολογίου του έρχεται αντιμέτωπος με την επιχειρηματολογία του «ιδιόρρυθμου» στρατιώτη Σκούντζου, «καλού πολεμιστή», αλλά «διαλυτικού στοιχείου»:

- Μάλιστα κύριε Ανθυπολοχαγέ (...) σωστά είναι όσα μου λέτε. Νομίζω όμως ότι το βάρος πρέπει να πέφτει σε όλους το ίδιο. Και μάλιστα εκείνοι που έχουν μεγαλύτερα συμφέροντα, πρέπει να προσφέρουν περισσότερα. Μόνο εμείς δηλαδή πρέπει να αγωνιστούμε για την ελευθερία και να υποφέρουμε και να θυσιαστούμε για την πατρίδα; Μήπως τάχα έχουμε εμείς να ωφεληθούμε περισσότερο; Ποιοι είμαστε μπροστά; Αγρότες, εργάτες, υπάλληλοι, επαγγελματίες, ο λαουτζίκος δηλαδή. Πού είναι τα παιδιά των βουλευτών και των πλουσίων; Ή σε κανένα γραφείο πολύ πίσω, ή στη Θεσσαλονίκη και στην Αθήνα, ή δεν επιστρατεύθηκαν καθόλου γιατί τους απήλλαξαν ή φύγανε για το εξωτερικό. Κι όμως εκείνοι έπρεπε να 'ναι πρώτοι και καλύτεροι μπροστά. Γιατί εκείνοι είχανε μεγαλύτερα συμφέροντα στη ζωή (...) για μας είναι η Πατρίδα και γι' αυτούς τα αγαθά;³

1. Τα αποσπάσματα από τα ημερολόγια του μετώπου που θα χρησιμοποιήσουμε παρακάτω προέρχονται από το Ελένη Δημητρίου, *Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος ως Προσωπικό Βίωμα: Ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 2010. Επίσης από το Παπακωνσταντίνου Κατερίνα (επ.), *Σου γράφω από το Μέτωπο (1940 – 1941)*, Ε Ιστορικά, Οκτώβριος 2010. Τέλος από το Δημήτρης Λουκάτος, *Οπλίτης στο Αλβανικό Μέτωπο*, Ποταμός 2001. Κάθε απόσπασμα θα συνοδεύεται από υποσημείωση με την πρωτογενή πηγή από την οποία προέρχεται. Εδώ πρόκειται για το Λαυρεντιάδης Κώστας, *Το Ημερολόγιό μου του Έπους της Αλβανίας*, Θεσσαλονίκη, 2000, εγγραφή 18/1/1941.

2. Στο ίδιο, ίδια εγγραφή.

3. Μπάλτας Πολύβιος, *Το Πολεμικό μου Ημερολόγιο: 1940 – 41*, Αθήνα, Οικονομικό, 1996.

Παρότι η ταξική επιχειρηματολογία του Σκούντζου είχε αρχίσει να φαντάζει αρκετά έγκυρη ώστε να καταγραφεί στο ημερολόγιο του εγγράμματου αξιωματικού του, οι πραγματικές αντιλήψεις πίσω από τις αρνήσεις, τη δυσαρέσκεια ή την «ιδιορρυθμία» των φαντάρων μάς είναι άγνωστες, πράγμα λογικό αφού οι περισσότεροι δεν ήξεραν καν καλά καλά να γράφουν, πόσο μάλλον ενδιαφέρονταν να κρατούν ημερολόγια.⁴ Ό,τι γνωρίζουμε οφείλεται στους εγγράμματους του μετώπου όπως ο Λουκάτος, μοιραία λοιπόν έχει πρώτα περάσει μέσα από τα ιδεολογικά φίλτρα αυτών των εγγράμματων.

Μπορούμε πάντως να υποστηρίξουμε με ασφάλεια πως η δυσαρέσκεια του μετώπου παρέμεινε στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων ατομική και φυσικά είχε τα χίλια πρόσωπα που μπορεί να φανταστεί κανείς: «δειλία», «εγκατάλειψη θέσης», «κλιποταξία», «ανυπακοή σε διαταγές», «κλοπή», «αυτοτραυματισμός για αποφυγή του καθήκοντος». Με άλλα λόγια ήταν ανοικτή σε ποινικούς χαρακτηρισμούς αλλά και σε αδυσώπητη πειθαρχική αντιμετώπιση. Το είδος αυτής της αντιμετώπισης μπορεί να μας δώσει να καταλάβουμε πολύ περισσότερα για την έκταση και ένταση της δυσαρέσκειας, αλλά και για τον χαρακτήρα της ιεραρχίας του μετώπου.

Βρίσιμο, ξύλο, δέσιμο, φυλακή, θάνατος: οι μεθοδολογίες της πειθάρχισης

Οι αξιωματικοί λοιπόν, άνθρωποι με δικαιώματα ζωής και θανάτου πάνω στους φαντάρους τους, ανέπτυξαν και εφάρμοσαν κατά κόρον ένα συγκεκριμένο ρεπερτόριο πειθαρχικής αντιμετώπισης και καταστολής της δυσαρέσκειας. Αυτό το ρεπερτόριο ήταν πιο εκτεταμένο από εκείνο που παρουσίασε λίγο παραπάνω ο επιλοχίας Λαυρεντιάδης. Ξεκινούσε από τις βρισιές και συνέχιζε χρησιμοποιώντας αφειδώς το ξύλο για πάσα αιτία, επί δικαίων και αδικών. Σε πιο ακραίες περιστάσεις επιστρατευόταν η πρακτική του «δεσίματος» και τελικά το στρατοδικείο με ποινή φυλάκισης ή θανάτου.

Όσον αφορά το βρίσιμο και το ξύλο, αρκεί να ανατρέξει κανείς στις δύο προηγούμενες συνέχειες αυτού του κειμένου για να καταλάβει ότι οι δύο πρακτικές ήταν εξαιρετικά διαδεδομένες και χρησιμοποιούνταν με κάθε αφορμή ή και χωρίς αφορμή, αναλόγως συναισθηματικής κατάστασης και προσωπικότητας του αξιωματικού.⁵ Το ξύλο ειδικότερα είχε κατεύθυνση πάντα από τα πάνω προς τα κάτω της ιεραρχίας, ξεκινούσε από τις μπουνιές και τις κλωτσιές, κατέληγε όμως στη χρήση πληθώρας εργαλείων, όπως τα μαστίγια, οι πέτρες, τα κούτσουρα και τα μπαστούνια. Χρησίμευε για περιπτώσεις που η τιμωρία έπρεπε να είναι άμεση και παραδειγματική, συνεπώς γινόταν δημόσια και συνήθως συνοδευόταν από φωναχτές επεξηγήσεις για να ακούνε οι υπόλοιποι. Ένας από αυτούς που άκουγαν ήταν ο στρατιώτης Κωβαίος:

Βρήκαμε [τον Λοχαγό] στο δρόμο ανάμεσα στους άλλους άνδρες του λόχου, εξαγριωμένο να δέρνει ανελέητα με ένα μπαστούνι κάποιον κακόμοιρο στρατιώτη, που στεκόταν μπροστά του ξυπόλητος και ξυλιασμένος.

- Άτιμε ελεεινέ, του φώναζε, ενώ έπεφταν βαριές οι μαγκουριές στη ράχη του στρατιώτη. Τώρα μωρέ ήρθες να μου ζητήσεις παπούτσια; Εσύ ξήλωσες τις σόλες ο ίδιος κι έρχεσαι τώρα, ελεεινέ, κάτω από τη μύτη του εχθρού, να μου ζητήσεις να σ' αφήσω πίσω, ε; Ποτέ άτιμε! (...)

Έκλαιγε και στέναζε ο άτυχος από τους πονους των χτυπημάτων, καθώς παραπατούσε ξυπόλητος στα χιόνια. Και φώναζε: - Σκότωσέ με καλύτερα. Όλο το δρόμο τούτο είμαι ξυπόλητος, οι αρβύλες ρημάχτηκαν, έφυγαν ολότελα οι σόλες (...). Ο λοχαγός εξακολουθούσε να τον χτυπά, ώσπου έσπασε το μπαστούνι. Εμείς εν τω μεταξύ συνταχτήκαμε στη διμοιρία μας τουρτουρίζοντας. Σουρούπωνε και το χιόνι έπεφτε πάνω μας ανελέητο. Κι η άγρια φωνή του Λοχαγού ακούστηκε σα βρυχηθμός:

-Εμπρός υπερασπιστές της πατρίδας, εμπρός! Και η φωνή του ήταν ανάμικτη με ειρωνία, περιφρόνη-

4. Όπως έχουμε ξαναπεί, στην Ελλάδα του μεσοπολέμου το 90% των μαθητών σταματούσε την εκπαίδευση στο δημοτικό.

5. Δες για παράδειγμα στο προηγούμενο τεύχος τα παθήματα του οικογενειάρχη λοχία Γανδά που απέτυχε να συγκεντρώσει τους Αλβανούς χωρικούς για καταναγκαστική εργασία.

ση κι εκδίκηση (...) προχωρούσαμε και χτυπούσε στους τοίχους το απομεινάρι του μπαστουνιού του.⁶

Ο Κωβαίος δεν το καταλαβαίνει, αλλά η τελική εικόνα που μεταφέρει είναι η κλασική εικόνα καραβανιού σκλάβων έπειτα από παραδειγματική τιμωρία από τον αφέντη. Το ξύλο, ως κραυγαλέα δημόσια επίδειξη εξουσίας ήταν προφανώς εξαιρετικά αποτελεσματικό για την εμπέδωση της πειθαρχίας.

Αλλά δεν ήταν από μόνο του αρκετό. Το «δέσιμο» χρησιμοποιούνταν σε σοβαρότερες περιπτώσεις και ως πρακτική είχε την πρωτοτυπία του. Ο φαντάρος που είχε υποπέσει σε παράπτωμα δενόταν σε ένα κορμό δέντρου, σε φράχτη, ή σε ό,τι υπήρχε πρόχειρο ανά πάσα στιγμή. Το «δέσιμο» διαρκούσε όσο νόμιζε ο αξιωματικός. Το «δέσιμο» μπορούσε να συνοδεύεται από δημόσια διαπόμπευση (φτύσιμο στα μούτρα του δεμένου από τους πρόθυμους συμπολεμιστές του) ή, εφ' όσον βοηθούσε η τύχη, από υποχρεωτική παραμονή του δεμένου εντός πεδίου ρίψης βομβών του εχθρικού πυροβολικού ή της αεροπορίας. Η διαδικασία μπορούσε να οδηγήσει στην τρέλλα ή στον θάνατο, πάντα όμως συνοδευόταν από αβάσταχτη ντροπή. Ο φαντάρος πρωταγωνιστής του παρακάτω επεισοδίου είχε κλέψει τα φλυτζάνια μιας (Αλβανίδας;) νοικοκυράς που τον είχε φιλοξενήσει σπίτι της:

Άκουσε ένα φοβερό φιλιππικό από τον ταγματάρχη και κατά διαταγή του δέθηκε από δύο υπαξιωματικούς σ' ένα τηλεγραφικό στύλο. Στις 9.30 δεχόμαστε την πρώτη αεροπορική επιδρομή της ημέρας. Κοσμοχαλασιά στον ουρανό. Κατεβαίνουν στα πεντακόσια μέτρα. Ψάρια εμείς. Ακινήσια απόλυτος. Μόνο οι φοβερές κραυγές του δεμένου στο στύλο ακουγόντανε. «Λύσε με κ. Ταγματάρχα θα με σκοτώσουν οι βόμβες. Δεν το ξανακάνω.» Ήταν πραγματικό μαρτύριο. Δεμένος. Εβδομήντα αεροπλάνα από πάνω του. Ερημιά γύρω του. Δεν τρελλάθηκε αλλά... λερώθηκε. Όταν τον λύσαμε μύριζε. Έφυγε καλπασμό. Δεν τον ξαναείδαμε στο τάγμα.⁷

Οι τιμωρίες αυτού του είδους μπορούσαν να επιβάλλονται κατά βούληση, φυσικά πολλές φορές στον ίδιο άνθρωπο, εφόσον αυτός αρνούσαν να συμμορφωθεί. Η ψυχολογική και σωματική βία μπορούσε να είναι τόσο ασφυκτική που να οδηγήσει ακόμη και στον θάνατο. Ο «σαν γυρίσω πίσω θα ντραπώ» επιλοχίας Λαυρεντιάδης περιγράφει την τύχη ενός συστηματικά απείθαρχου δεκανέα ως εξής:

Μαθαίνω ότι κοιμήθηκε κάτω από ένα δένδρο και το πρωί τον βρήκαν νεκρό. Ήτο πολύ στραβόξυλο ο μακαρίτης, απέφευγε συνεχώς τις υπηρεσίες. Έχει φάγη ξύλο απ' όλους μας, εγώ τον έχω δείρει πολλές φορές (...) Πολλές φορές, κατά διαταγήν του Λοχαγού, τον έδεσα στο δέντρο και έμεινε πολλές μέρες νηστικός. Ίσως, εάν ζήσω και γυρίσω πίσω τον λυπηθώ, σήμερα όμως δεν μου έκαμε αίσθηση ο θάνατός του, θέλησε και πέθανε.⁸

Ο παροντικός χρόνος που αναφέρεται στον πεθαμένο και η πάγια επωδός του Λαυρεντιάδη «εάν ζήσω και γυρίσω πίσω θα ντρέπομαι» είναι βέβαια οι μοναδικές ενδείξεις τύψεων του σκληρού επιλοχία και ταυτόχρονα ο μοναδικός επικήδειος αυτού του συστηματικά απείθαρχου δεκανέα.

Πέρα από την άτυπη αλλά αποτελεσματική βαρβαρότητα του «δέσιμου», τα στρατοδικεία και τα αποσπάσματα δούλευαν εντατικά στα μετόπισθεν καθόλη τη διάρκεια του πολέμου. Εδώ παραπέμπονταν οι σοβαρές περιπτώσεις λιποταξίας, αλλά όχι μόνο αυτές. Αναλόγως της γνώμης του αξιωματικού που παρέπεμπε, εδώ μπορούσε να βρει κανείς και περιπτώσεις που κανονικά θα αντιμετωπίζονταν με ξύλο ή με δέσιμο. Όσον αφορά τα στρατοδικεία, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για δύο πράγματα: Το πρώτο είναι ότι οι υψηλόβαθμοι καραβανάδες που τα επάνδρωναν δεν ήταν ακριβώς καλοκάγαθοι κοινωνοί της επιείκειας. Ο ανθυπολοχαγός Καραντώνης που περιγράφει στο ημερολόγιό του μια ολόκληρη συνεδρίαση στρατοδικείου, μας δίνει το τιμολόγιο της εποχής: μια λιποταξία (με το ελαφρυντικό της βλακειάς) τιμωρείται με ισόβια, ένας αυτοτραυματισμός του αντίχειρα επίσης ισόβια, μια «απειθαρχία» με είκοσι χρόνια φυλακή και μια «αδικαιολόγητη βραδυπορία» με δεκαπέντε χρόνια φυλακή. Οι κατηγορούμενοι που περιγράφονται είναι «ένας σαλονικιός Εβραίος με στυλ πρεζάκια» (αυτός με το ελαφρυντικό της βλακειάς), ένας τσιφορικός τύπος που λέει όλο «να 'ούμε» κι ένας με «το ποινικό μητρώο γεμάτο καταδίκες». Οι μόνον που αθωώνονται είναι «ένα νεαρό κρητικόπουλο» που κατη-

6. Κωβαίος Μιχαήλ Κ., *Πώς Πήγαν οι Φαντάροι μας Μπροστά*, Αθήνα, Σύνδεσμος Αμοργινών, 1988, εγγραφή 12/12/1940.

7. Αχελώος Ι., *Απ' το αλβανικό έπος. Στο Δρόμο προς την Αυλώνα. Ημερολόγιο Πολεμιστή*, Αθήνα 1945.

8. Λαυρεντιάδης, όπως πριν, 12/1/1941.

γορείται ότι έκλεψε το σώβρακο του επιλοχία του και ένας σλαβομακεδόνας που έχει δώσει την κουβέρτα του με αντάλλαγμα καλαμπόκι αλλά ο λοχαγός που τον έστειλε στο στρατοδικείο έχει μετανιώσει.⁹

Όσοι γλύτωναν το εκτελεστικό απόσπασμα, οδηγούνταν στη φυλακή. Η περιγραφή του σχολείου του Λιμπόχοβου που είχε μετατραπεί σε προσωρινή φυλακή είναι ενδεικτική. Εδώ βρίσκουμε «σιδεριές και τοίχους γεμάτους με καρικατούρες, γοργόνες, σταυρούς, τερατώδη ψάρια, εξωτικές μορφές» και μαζί στιχάκια από αυτά που βρίσκουμε σε όλα τα κρατητήρια:

Πεδία αδικα με κατηγορισανε ποσ αφοτραματιστικά ο λοχαγος μου την κοπανισε κε το στρατοδοκιο
με καταδικασε σε θανατο αδικα ομοσ...
για σου κοσμε
I.B. 7-2-41

«ΑΧ-ΒΑΧ»

Βρε κόσμε, βρε παληοντουνιά // Τι σουχω κανωμένα // Και μ' άφισες του φουκαρά // τα χέρια μου δε-
μένα; // Εγώ είμαι καλό παιδί // αυτά που λεν «τζιμάνι» // Τι φταίω αν ζήτηξα «καλό» // και μούδωκαν
«χαρμάνι».
Γ. Ισόβιας 19 – 1 – 1941

«Στ' αδρέφι μου»

Πάτε πέτε στη μάννα μου // και εις τον αδρεφό μου // να κλάψουνε λυπητερά // τον άδικο χαμό μου.
Τις σφαίρες δε φοβήθηκα // ούτε και τα κανόνια. // Η ρουφιανιά στις πλάτες μου // μουβαλε δέκα χρόνια
M.N. T.T. 850¹⁰

Κι έτσι μπορούμε να διατυπώσουμε τη δεύτερη βεβαιότητα σχετικά με τα στρατοδικεία του έπους της Αλβανίας: μέχρι το στρατοδικείο και την καταδίκη έφταναν σχεδόν αποκλειστικά οι ίδιες κοινωνικές φιγούρες που γέμιζαν τις φυλακές και στον καιρό της ειρήνης – οι ίδιες κοινωνικές φιγούρες που γεμίζουν τις φυλακές και σήμερα. Αυτή η γνώση του ταξικού προσανατολισμού του θανατικού, το ξαναλέμε, δεν ήταν αποκλειστικό προνόμιο των πολύ διορατικών. Όσο ο πόλεμος προχωρούσε, τόσο περισσότεροι συνειδητοποιούσαν τη θέση τους και μαζί τον φόβο που της αναλογούσε. Ο Μίχος Κάρης, οδηγός μουλαριού, σε μια ανάπαυλα μιας ιδιαίτερα κουραστικής αποστολής βρίσκεται να ακούει βαριεστημένα μια λακωνική πρόβλεψη του μέλλοντος:

Άξαφνα, με ζυγώνει ο Λιαμαρκόπουλος – ένας αγамνός και βασανισμένος παιδικός φίλος απ' την Αθήνα, που απ' τα μικρά του, μόνο με τη φτώχεια και την κακή τύχη του αγωνίστηκε. Κάθεται δίπλα μου, και σαν τάχα να συνέχιζε την κουβέντα που είχαμε, φέρνει το μούτρο του κοντά μου και μου λέει ψιθυρίζοντας:
- Κι όμως, τούτα δε με τρομάζουνε... Κείνον, τον άλλο αγώνα φοβάμαι... αν, κι όταν γυρίσουμε...¹¹

Ο πόλεμος δεν είχε τελειώσει. Οι ελπίδες της νίκης ήταν ακόμη ζωντανές. Κι όμως, απ' όλες τις προβλέψεις του μέλλοντος που βρίσκουμε στα ημερολόγια της εποχής, ετούτη εδώ είναι η ακριβέστερη.

2. ΤΟ «ΕΠΟΣ ΤΟΥ '40»: Η ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΩΣ ΤΟΤΕ ΣΤΙΓΜΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΦΑΣΙΣΜΟΥ

Είπαμε από την αρχή ότι το «έπος του '40» ήταν στην πραγματικότητα ένα γιγάντιο εγχείρημα καταναγκαστικής εργασίας, κάτω από απίστευτες συνθήκες, με διακύβευμα τη ζωή και τον θάνατο. Και είναι με αυτή την έννοια που μπορούμε αυτό το «έπος» να το καταγράψουμε σαν μια από τις μεγαλύτερες στιγμές του ελληνικού φασισμού. Θα πρέπει βέβαια να δώσουμε εδώ την πρέπουσα προσοχή. Δεν μιλάμε για τον φασισμό σαν ιδεολογία, αλλά για τον φασισμό σαν κοινωνική πρακτική και σαν ιστορική διαδικασία, για τον φασισμό σαν

9. Καραντώνης Νίκος, *Πόλεμος, Αλβανία 40 – 41: Το ημερολόγιο ενός ανθυπολοχαγού*, Αθήνα, Ίκαρος, 1945.

10. Φακίδης Νάσος, *Αλβανικό Έπος 1940 – 1941: Αθήνα Τεπελένι*, εκδ. Μαρή & Κοροντζή, 1945.

11. Κάρης Μίχος, *10^{ος} όρχος πυρομαχικών: Σελίδες Ημερολογίου από το Αλβανικό Μέτωπο*, Αθήνα, Τρία Φύλλα, 1984.

ιστορικά συγκεκριμένο στρατιωτικό τρόπο οργάνωσης της εργασίας, για τον φασισμό σαν το τελικό στάδιο της κυριαρχίας της νεκρής εργασίας πάνω στη ζωντανή, για τον φασισμό σαν υποτίμηση της εργατικής δύναμης που φτάνει μέχρι την εξόντωση, για τον φασισμό σαν «απρόσωπο μαζικό θανατικό προσανατολισμένο στην εργατική τάξη».¹²

Και είναι αλήθεια ότι εδώ δεν έχουμε και πολλές μαρτυρίες να μας υποστηρίξουν. Κανείς από τους συμμετέχοντες δεν έχει γράψει ή υπονοήσει τέτοιο πράγμα. Από την άλλη όμως είναι γεγονός ότι από τις 28 Οκτωβρίου του 1940 μέχρι τις 30 Απριλίου του 1941, 240.000 άνθρωποι βρέθηκαν να ζουν και να πεθαίνουν, να σκοτώνουν και να σκοτώνονται υπό τις διαταγές του ελληνικού κράτους. Οι συνθήκες ήταν όσο απάνθρωπες μπορεί να φανταστεί κανείς - η στρατιωτική πειθαρχία που κρατούσε τη διαδικασία στη θέση της, αμείλικτη - η ιδεολογία φλογερή - οι ποινές που κρέμονταν πάνω από τα κεφάλια εξοντωτικές - η εξουσία των ανωτέρων αδιαμφισβήτητη - η αλυσίδα τις ιεραρχίας αδιατάρακτη από τους στρατηγούς μέχρι τους φαντάρους των προφυλακών.

Όχι λοιπόν, δεν υπάρχει κανείς να μας πει ότι το «έπος του '40» ήταν φασισμός στην πράξη, φασισμός στην πιο αγνή μορφή, στη μορφή της στρατιωτικά οργανωμένης, απρόσωπης διαδικασίας εξόντωσης. Ξέρουμε όμως ορισμένα πράγματα που όσο να 'ναι έχουν τη σημασία τους. Το πρώτο είναι ότι ο κοινωνικός μηχανισμός που δούλεψε στα βουνά της Αλβανίας εκείνους τους ξεχασμένους μήνες έπρεπε να κρατιέται στη θέση του με νύχια και με δόντια, με πέτρες και μαστίγια, σκοινιά και εκτελέσεις· αυτό ήταν το θέμα της προηγούμενης ενότητας. Το δεύτερο είναι ότι η ταξικότητα της διαδικασίας, όχι μόνο είναι εμφανής σήμερα, αλλά ήταν αντιληπτή ήδη από τότε. Το τρίτο και πιο ενδεικτικό είναι ότι κάποια στιγμή οι συνεκτικοί παράγοντες αυτής της διαδικασίας τσάκισαν. Πράγματι, το τέλος του πολέμου βρήκε την πατριωτική ιδεολογία να έχει καταρρεύσει πλήρως, μαζί με τον φόβο της ιεραρχίας, μαζί με τις μεθόδους πειθάρχησης. Ο ελληνικός στρατός βρέθηκε να αποσυντίθεται, να τρέπεται σε απελπισμένη φυγή. Κι εκεί, με τα σπλάχνα να χάσκουν ανοικτά για να τα δουν όλοι, απέμειναν συμπεριφορές και γεγονότα που δείχνουν σε όποιον έχει μάτια να βλέπει τι διαδικασία ήταν «το έπος του '40» και τι λογής ήταν τα υλικά που το κρατούσαν στη θέση του.

Έχει έρθει η ώρα να ξαναγυρίσουμε στον αγαπητό μας Δημήτρη Λουκάτο.

3. ΑΠΕΛΠΙΣΙΑ ΚΑΙ ΕΞΕΓΕΡΣΗ: Η ΔΙΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ

Οι 24 ώρες της διάλυσης

Είχαμε αφήσει τον Λουκάτο στα αλβανικά βουνά, 10 του Απρίλη του 1941. Η γερμανική επίθεση είχε ξεκινήσει στις 6 του Απρίλη και το σώμα Ανατολικής Μακεδονίας είχε παραδοθεί στις 9. Οι σχετικές ειδήσεις έφταναν στα αλβανικά βουνά σαν ασαφή υπονοούμενα του ράδιο αρβύλα. Ο Λουκάτος παρατηρεί ανίσχυρος τον εαυτό του και τους συμπολεμιστές του να παραδίδονται στην απελπισία, τη μεταφυσική και τον ατομισμό. Τελικά οι αξιωματικοί τους λένε να μαζέψουν τον καταυλισμό γιατί τάχα ετοιμάζονται για την τελική επίθεση κατά των Ιταλών. Κανείς δεν τους πιστεύει, ο φόβος φουντώνει και οι ατομικές στρατηγικές επιβίωσης κάνουν την εμφάνισή τους:

10/4/1941: Όλοι δουλεύουμε σιωπηλά [για να μαζέψουν το στρατόπεδο]. Κανένα καλαμπούρι. Μια νευρική σιγή, μια ψυχική κομμάρια, μας έχει πτώματα! Όσο βραδιάζει, τόσο η αγωνία μας σφίγγει περισσότερο (...) Δεν έχουμε οντότητα, να μάθουμε για πού μας προορίζουν οι «αφεντάδες» μας. Διάχυτη στην ατμόσφαιρα είναι η πεποίθηση ότι «υποχωρούμε». Οι συνάδελφοι παθαίνουν πανικό. Όλοι φοβούνται πως θα απομείνουμε τελευταίοι, και θα μας χτυπήσουν άγρια οι Ιταλοί. Οι περισσότεροι γυρεύουν να φύγουν πρώτοι. Ο Κερκυραίος, ο Γουλιάμος, πέφτει του θανατά και φωνάζει πως δεν βαστιέται από τους πόνους των αυτιών του. Πάει στον γιατρό κι εκείνος τον στέλνει στην Κορυτσά να τον δουν ειδικοί (...)

Μετά από παλινωδίες, η πορεία της υποχώρησης αρχίζει δύο μέρες έπειτα. Ξεκινούν στις 12 το βράδυ της 12^{ης}

12. Για αυτόν τον ορισμό του φασισμού μπορεί να δει κανείς την μπροσούρα της συνέλευσης *Autonome Antifa, Ο Φασισμός χωρίς Σβάστικα*, Αθήνα 2010.

προς 13η και πρέπει να βρεθούν εκτός της ακτίνας του ιταλικού πυροβολικού μέχρι το επόμενο πρωί. Όσο προχωρούν μέσα στη νύχτα, η απελπισία και η κούραση πολλαπλασιάζουν η μια την άλλη· αρκούν τρεις ώρες για να εξαχθεί το γινόμενο: αγνός πανικός.

13/4/1941: Οι φαντάροι αρχίζουν να απαυδούν. Πέφτουν στο χιόνι να «ξεκουραστούν». (...) Είναι 3:30 η ώρα. Βαδίζω, όσο μπορώ κανονικά, να φτάσω γρήγορα στην κορυφή και να μη χάσω τον επιτελή με το άσπρο άλογο από τα μάτια μου. Τα παιδιά όμως αρχίζουν να πέφτουν στο δρόμο, αδύναμα να συνεχίσουν (...) Οι γιατροί έχουν φύγει μπροστά, οι τραυματιοφορείς έχουν πετάξει τα φορεία, να μη τους δίνουν βάρος.

Από 'δω αρχίζει η μεγάλη εγκατάλειψη υλικού, που χαρακτηρίζει την υποχώρηση. Οι φαντάροι πετάνε κουβέρτες, πετάνε αντίσκηνα, πετάνε κράνη, πετάνε τα κουτιά των πυρομαχικών. (...) Ακούω τον επιτελή που φωνάζει σε κάποιον πεσμένο συνάδελφο: «Σήκου απάνω ρε! Θα σε σκοτώσουν οι Ιταλοί!». Μια γνώριμη φωνή βγαίνει αδύνατη, από εκείνον τον σωριασμένο στο χιόνι όγκο. «Δεν μπορώ! Ας με σκοτώσουν. Πηγαίνετε εσείς!». (...) Ανηφορίζω όσο μπορώ πιο γρήγορα. Τώρα συναντώ συχνότερες τις περιπτώσεις [των φαντάρων που έχουν εγκαταλείψει την προσπάθεια]. Παιδιά ξαπλωμένα, δεξιά και αριστερά, στο χιόνι, χωρίς δύναμη να προχωρήσουν. (...) Το πεταμένο υλικό ολοένα πυκνώνει. Γυλιόι, αντίσκηνα, ταινίες, φυσίγγια, όπλα.

Οι μαρτυρίες λένε ότι το φεγγάρι του Απρίλη ήταν «πρωτόφαντα δυνατό». Ο φόβος ότι μπορεί να τους δουν οι Ιταλοί, η αίσθηση ότι βρίσκονται ήδη πέρα από την τιμωρία των αξιωματικών, ο τρόμος που γεννιέται από το θέαμα των πιο αδύναμων που έχουν ήδη πέσει και κείτονται αβοήθητοι... ο συνδυασμός ήταν προφανώς ακαταμάχητος. Εκείνες οι λίγες βραδυνές ώρες ήταν αρκετές ώστε οι αξιωματικοί να μετατραπούν από άρχοντες της ζωής και του θανάτου, σε κανονικούς ανθρώπους.

[Η βραδυνή πορεία της 13^{ης} Απρίλη συνεχίζει] Εκεί μπροστά μας, γίνεται ένας καυγός: Από ένα μουλάρι λύθηκε το καζάνι του λόχου και κύλησε στο χιόνι, προς τα κάτω. Ο λοχαγός, πάνω στ' άλογό του, φωνάζει και βλαστημάει. Διατάσσει να φέρουν και να ξαναδέσουν το καζάνι. Οι φαντάροι όμως προσπερνάνε και δεν τον ακούν. Ο ημιονηγός καβαλλικεύει και φεύγει. Το καζάνι μένει, έτσι, πάνω στο χιόνι, μαύρος όγκος, χωρίς πια προορισμό. (...)

Ο ήλιος κάποτε ανατέλλει και το σώμα του Λουκάτου έχει διαλυθεί εις τα εξ'ων συνετέθη. Τα βασικά βέβαια παραμένουν: οι ίδιοι άνθρωποι που πριν ήταν οργανωμένο σώμα, ακόμη πρέπει με κάποιο τρόπο να τραφούν, να ζεσταθούν και να γυρίσουν σπίτια τους. Η υπόλοιπη εξιστόρηση του Λουκάτου περιστρέφεται γύρω από αυτές τις βασικές βιολογικές ανάγκες.

13/4/1941: Επι τέλους, φτάνω στον Δέβολη, στο χαμηλότερο πια σημείο της διαδρομής μας. Είναι 9 η ώρα. Εδώ κάτω ήταν εγκατεστημένος ο εφοδιασμός μας, οι αποθήκες τροφίμων, υλικού και νομής. Πού είναι αυτά τώρα; Έφυγαν! Άδεια βαρέλια, εδώ κι εκεί, ξηλωμένα ηυλόσπιτα, ρημαγμένα κασσόνια, άδειοι ντενεκέδες, λάδια χυμένα, χαλβάδες ανακατεμένοι με το χώμα, κρέατα που τα τρώνε όρνια ή σκύλοι. Κάθομαι πάνω σε κάτι καφάσια και κοιτάζω να δω τι θα γίνει. Δεν βλέπω κανέναν. Όλοι φεύγουν. Κι ο ρυθμός του φευγιού γίνεται ολοένα και ταχύτερος. Παίρνω, με το χέρι μου, ένα κομμάτι τυρί από έναν ντενεκέ και τρώω.

Η πείνα έδινε βάθος στη γενική απελπισία. Όλοι ήξεραν πως είχαν μακρύ δρόμο μπροστά τους και όλοι έβλεπαν πως οι υπηρεσίες τροφοδοσίας και μεταφοράς είχαν παραλύσει μαζί με τους υπόλοιπους στρατιωτικούς μηχανισμούς. Μια μονάδα που είχε την τύχη να συμπορεύεται με τα ζώα ολόκληρης της Μεραρχίας, αποφάσισε να τα σφάζει. Η μοιρασιά έγινε ως εξής:

Σ' από έξι άντρες αναλογία πέφτει ένα πρόβατο και σε είκοσι ένα μοσχάρι. Όλοι γίνονται «χασάπηδες» και το μέρος μεταβάλλεται σ' απέραντο «σφαγείο». Η μοιρασιά γίνεται στα ορθά κατά παρέες παρέες. Πραγματικό πάλαμα γίνεται ποιος θ' αρπάξει το καλύτερο κομμάτι! Οι στρατιώτες κρατώ-

ντας στα χέρια σαν αρπαχτικά όρνια τα νωπόσαρκα καταματωμένα «μερδικά» τους, τρέχουν ακατάστατα να προφτάσουν τις φάλαγγές τους, σκούζοντας σαν κανίβαλλοι...¹³

Οι αξιωματικοί, μπροστά στη γενικότερη διάλυση, στη συντριπτική τους πλειοψηφία παραλύουν. Ο Λουκάτος, που στην αρχή της πορείας είχε αναλάβει να κουβαλάει τον μικρό θησαυρό (δέκα πακέτα τσιγάρα) του υποδιοικητή, κάποια στιγμή τον ξαναβρίσκει να παρακολουθεί το φευγικό καβάλα στ' άλογο.

13/4/1941: Στέκω προσοχή και τους χαιρετάω! «Τι θα γίνει τώρα κ. υποδιοικητά; Το τάγμα έχει σκορπίσει». Ο υποδιοικητής δεν μου απαντά. Μόνο ο ταγματάρχης με ρωτάει: «Πού είναι ο επιτελής;». «Έρχεται από πίσω». Ύστερα ρωτάει και ο υποδιοικητής: «Πού είναι τα τσιγάρα μου;»

Η διάλυση έχει ολοκληρωθεί, αλλά τα ανθρώπινα προϊόντα της βρίσκονται ακόμη στο πρώην κατεχόμενο αλβανικό έδαφος. Στις 10 το βράδυ της 13^{ης} Απριλίου, μόλις 22 ώρες μετά την αρχή της υποχώρησης του τάγματος του Λουκάτου, βρίσκουμε ένα σεβαστό κομμάτι του πρώην ελληνικού στρατού μαζεμένο σε ένα αλβανικό χωριό. Έχει έρθει η ώρα για την κορύφωση του δράματος:

13/4/1941: Εκεί [μπροστά] είναι η λίμνη Μαλίκη και το χωριό της. Έχουνε εδώ μαζευτεί όλες οι στρατιές του βορειοκεντρικού μετώπου και νιώθεις το άτακτο πλήθος να υποφέρει από συνωστισμό και ασυνεννοησία (...) Εκείνη τη στιγμή, ακούω μια γνώριμη φωνή αξιωματικού. Είναι ο λοχαγός Βασιλείου (...) είναι ανεβασμένος στο άλογό του και μας φωνάζει: «Μιλώ στο τρίτο τάγμα! Με ακούτε; Κρατήστε το όπλο σας μοναχά και πετάξτε τα πάντα. Τρέξτε γρήγορα, με όση δύναμη έχετε, να φτάσετε στο βουνό. Αν δεν περάσουμε τον κάμπο τη νύχτα, να ξημερωθούμε στη Μοράβα, οι Ιταλοί, το πρωί, θα μας πιάσουνε όλους ζωντανούς». Πλάι του στέκει ο Σούμπασης. Παραγγέλνει κι αυτός τα ίδια και βλαστημάει: «Κερατάδες! Καλά να πάθετε, που διαλυθήκατε και περπατούσατε με ραχάτι. Τώρα δεν γλυτώνετε. Οι Ιταλοί μας μπλοκάρανε. Θα πιαστείτε σαν ποντικοί». Ο στρατός, από τα λόγια τούτα, παθαίνει πανικό. Εγώ είμαι εξαντλημένος και όλα αυτά που ακούω για τρέξιμο και για βουνό, μου φαίνεται πια πως δεν με αφορούν. Είναι τόσο απότομο το γκρέμισμα, τόσο ξαφνική η εγκατάλειψη, τόσο υπέρτερη από τις δυνάμεις μου η πραγματικότητα (...) Όλοι φεύγουν. Κάρα κι άλογα και πεζοί σπρώχνονται, κατά τον μεγάλο δρόμο. Όλοι φεύγουν και απομένουμε εμείς οι πεσμένοι, καμιά 50αριά γύρω μου.

(...) Πήρα την απόφαση να σωθώ τρέχοντας. (...) Αγωνίζομαι να τρέξω. Αδύνατο. Τα πόδια μου έχουνε αγκυλώσει. Ανακατεύομαι στον συρφετό που φεύγει. Τρέχουνε οι πυροβολαρχίες, τα πυροβολικά, οι ολμίτες, τρέχουν οι ημιονηγοί, τα αυτοκίνητα, οι αραμπάδες. Τρέχουνε και κουνιούνται τα όπλα, στους ώμους και στα σαμάρια, και τσαλαπατιούνται οι άνθρωποι και ποδοπατιούνται οι εξαντλημένοι, και φωνάζουνε και φωνάζουνε και κανείς δεν τους προσέχει. Μπερδεύομαι στο ρεύμα τους και αγωνίζομαι να γλυτώσω. Λύθηκε η γκέτα μου, πατήθηκε, έπεσα κάτω. Με όση δύναμη έχω, ματωμένος, λασπωμένος, σέρνομαι, να μη με λιώσουν. Τα γυαλιά μου σπάνε στα μάτια μου από τις κεραίες. Τ' αρπάζω κι αυτά και σέρνομαι προς την άκρη του δρόμου. Με σπρώχνουνε και με βλαστημάνε. (...) Αυτοκίνητα πάνε κι έρχονται. Τους κάνω νόημα να σταθούν. Κανένα δεν με προσέχει. Σκέφτομαι να σκαρφαλώσω κρυφά σε κανένα (...) μα είναι όλα γεμάτα και οι ίδιοι οι φαντάροι με διώχνουν. Δοκιμάζω να ανέβω σε ένα που γυρίζει πίσω άδειο. Ξεκινάει απότομα και πέφτω κάτω.

[Τελικά κάποιος σταματάει] Του λέω παρακαλετά: «Κύριε ανθυπολοχαγέ, αν θέλεις να μην πεθάνω έτσι, μέσα στον δρόμο, πάρε με πάνω στ' αυτοκίνητο και κουβάλησέ με όπου θέλεις». «Τι δουλειά κάνεις;» με ρωτάει. «Καθηγητής», του λέω ντροπαλά. Δεν ξέρω αν αυτό τον συνεκίνησε, πάντως διέταξε κάποιον και με σήκωσαν στα χέρια (...)¹⁴

13. Φακίδης Νάσος, όπως πριν, 22/4/1941.

14. Οι περιπέτειες του Λουκάτου περιγράφονται από τον στρατό ως εξής: «Η ΙΧ Μεραρχία άρχισε τη σύμπτυξη της ακολουθώντας δύο ορεινά δρομολόγια μέχρι τη λίμνη Μαλίκη και μετά συνέχισε στον άξονα Μαλίκη – Κορυτσά – Ντάρζα. Μέχρι το μεσημέρι της 13^{ης} Απριλίου έφτασε μεταξύ Μαλίκης και Κορυτσάς. Από το απόγευμα της ίδιας ημέρας συνέχισε την κίνησή της και μέχρι το πρωί της 14^{ης} Απριλίου εγκαταστάθηκε ανατολικά της Μόροβας». ΓΕΣ / ΔΙΣ, *Επίτομη Ιστορία του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου, 1940 – 41*, Αθήνα 1985, σελ. 192.

Κι έτσι τελειώνει η 13^η Απριλίου για τον καθηγητή Δημήτρη Λουκάτο. Πιθανόν λόγω λειτουργίας του πανταχού παρόντος ταξικού φίλτρου («τι δουλειά κάνεις»: η κλασική πρώτη ερώτηση σε κάθε δικαστήριο) το φορτηγό με τον πονόψυχο υπολοχαγό τον μεταφέρει σε ασφαλέστερο σημείο απ' όπου μπορεί να συνεχίσει με τα πόδια δίχως τον φόβο να συλληφθεί από τους Ιταλούς που προελαύνουν. Μαζί με την ημέρα τελειώνει και ο ελληνικός στρατός ως οργανωμένη οντότητα. Μαζί με τον ελληνικό στρατό σιγά σιγά τελειώνει και το ελληνικό κράτος. Δυο μέρες αργότερα η διάλυση έχει ολοκληρωθεί. Το μόνο που απομένει είναι οι πίκρες και τα διδάγματα της «εποποιίας»:

15/4/1941: Είναι 10 η ώρα. Περπατώ, μαζί με τη φάλαγγα, ανεξάρτητος, ξεκόβω από τα χωράφια, ανεβαίνω από ράχες, κάθομαι όπου θέλω. Το ίδιο κάνουν και όλοι οι φαντάροι. (...) Προχωρούμε. Έχουμε μπει, τώρα, στον μεγάλο ίσιο και μακρύ δρόμο, της πεδιάδας του Αλιάκμονα. (...) Οι φαντάροι τραγουδάνε και κάθονται, παρέες παρέες στο γρασίδι και τρώνε. Σαν να 'ναι κούλουμα. Έχουνε ρημάξει έναν κήπο με κρεμμύδια και σαλατικά. «Κάτσε συνάδελφε, να φας, μου φωνάζουν. Μη βιάζεσαι για τους Γερμανούς. Προφτάνεις. Αν δεν πας εσύ, θα 'ρθουν αυτοί!» «Βρε παιδιά, τους λέω, ό,τι είναι να γίνει, πρέπει να 'μαστε όλοι μαζί». «Τι λες;» μου λέει ένας. «Να μας βάλουν τα τραγιά (ενν. οι αξιωματικοί) να πολεμήσουμε, για να το σκάσουν αυτοί; Δεν γίνεται!».

[και παρακάτω] Ξαφνικά ακούω φωνές συνάδελφων: «Πατριώτη! Συνάδελφε! Έλα εδώ!» Πάνω σ' ένα βράχο, πλαισιωμένοι από τα σκίνα και τα βάτα, 5-6 φαντάροι κάθονται παρέα. (...) Βλέπω στο δρόμο μου σκορπισμένο καταγής, στρατιωτικό υλικό σε αφθονία. Φυσίγγια δεσμίδες, караβάνες, παγούρια και... όπλα. Αυτό δεν το περίμενα. Ανεβαίνω στον βράχο. «Βρε παιδιά! Ποιος παράτησε κάτω τα όπλα;». «Εμείς· τα χαρίζουμε στο ποτάμι». Το γέλιο τους μου δίνει στα νεύρα. Άλλο να βλέπεις το φαντάρο αναγκασμένο κι άλλο να παίρνει προδοτική πρωτοβουλία. «Από πού είστε;» τους ρωτάω. Είναι όλοι «Μακεδόνες». Η πατρίδα τους, λέει, τώρα πια, πάρθηκε από τους Γερμανούς Δεν υπάρχει λόγος να πολεμήσουνε για την Παλιά Ελλάδα. Εγώ, που είμαι παλιοελλαδίτης, ας τρέξω πίσω από τον στρατό. Ανάμεσά τους βρίσκεται και ένας πατριώτης. Αυτός μου λέει: «Το καλό που σου θέλω, μην κουράζεσαι άδικα. Οι Γερμανοί θα σας φτάσουνε, όπου και να πάτε. Απόψε κιόλας, θα 'σαι στα χέρια τους». Φεύγω ταραγμένος από κοντά τους (...)

«Σιγά μη σκοτωθούμε για τα τραγιά και την Παλιά Ελλάδα!» Ο Λουκάτος που τους λέει προδότες και «Μακεδόνες» είναι ένας. Αυτοί είναι πολλοί και εθνικά ανάμεικτοι, καθόλου ατομιστές, μοιράζονται το φαί τους και είναι πρόθυμοι να δώσουν και σε αγνώστους. Πού ήταν αυτοί και τα προδοτικά τους συναισθήματα κατά τη διάρκεια του «έπους του '40»; Πού πνίγονταν ως τότε και πώς εκφράστηκαν μετά; Το είπαμε και παραπάνω. Η αδικία που υφίσταται η αγράμματη πλειοψηφία των μαχητών του ελληνοϊταλικού πολέμου είναι ότι οι εμπειρίες τους, η απελπισία τους, το μίσος που έθρεψαν για μισό χρόνο, απέμειναν δίχως καταγραφή, καταδικασμένα να μεσολαβούνται από τους εγγράμματους σαν τον Λουκάτο και ταυτόχρονα να φιλτράρονται από τις ιδεολογίες τους.

Κι όμως! Ετούτοι οι βουβοί ήταν πολύ περισσότεροι από τους Λουκάτους, διακατέχονταν από πολύ πιο έντονα συναισθήματα, κι αυτούς τους έξι μήνες είχαν μάθει πολλά, πάρα πολλά. Κι όμως! καθώς το τέλος του Απρίλη κατέφτανε, αυτοί οι βουβοί, παρότι διαλυμένοι, φοβισμένοι, ανοργάνωτοι, απελευθερώθηκαν από το φόβο του ανωτέρου και αφέθηκαν έστω δίχως σχέδιο να εκφραστούν. Κι όμως! πολλές μικρές εξεγέρσεις συνόδευσαν την διάλυση του ελληνικού στρατού. Αργότερα οι περισσότεροι θα παρίσταναν πως οι μικρές εξεγέρσεις της υποχώρησης ουδέποτε συνέβησαν, κάποιιοι λιγότεροι θα τις υποβάθμιζαν ή θα τις δυσφημούσαν ως κτηνώδη ατομισμό και προδοσία. Αλλά συνέβησαν. Και ήταν όλες τους όπως περιμένει κανείς να είναι τέτοια πράγματα.

Η διάσπαρτη εξέγερση

Οι μικρές και μεγάλες εξεγέρσεις που σημάδεψαν την διάλυση του ελληνικού στρατού είχαν βέβαια την προέλευσή τους στην εμπειρία του μετώπου, στη συμπεριφορά των αξιωματικών, στο ασήκωτο βάρος της ταξικής εξουσίας πάνω στη ζωή και τον θάνατο. Αυτά συσσωρεύονταν και αυτά ξέσπασαν με κάθε αφορμή κατά

τη διάρκεια της διάλυσης. Στις περισσότερες περιπτώσεις η αφορμή ήταν η επιμονή κάποιων από τους αξιωματικούς να διατηρήσουν τα στρατιωτικά σώματα συντεταγμένα:

Πηγαίνω στον ταγματάρχη μου Μαντούκον να του πω χρόνια πολλά και τον συναντώ στη μέση του δρόμου με το πιστόλι στο χέρι και σε λίγα μέτρα απέναντί του καμιά σαρανταριά στρατιώτες, που εγκατέλειψαν το Σύνταγμά τους και βιάζονται να φύγουν για κάτω. Υβρίζουν με χυδαίες φράσεις την σύμμαχον Αγγλίαν, αποτέλεσμα χιτλερικής προπαγάνδας στο στρατό, διαμαρτύρονται εναντίον του ταγματάρχου μας που δεν τους αφήνει να φύγουν και τα βλέμματά τους στρέφονται προς το πιστόλι του, και στα δυο πολυβόλα που στήθηκαν γρήγορα και περιμένουν παράγγελμα για να βάλουν. Ένας από τους στρατιώτες πυροβολεί κρυφά εναντίον του ταγματάρχου, ευτυχώς χωρίς επιτυχίαν.

-Ετοιμοι! Φωνάζει ο ταγματάρχης στους πολυβολητάς.

Αυτό το έτοιμοι, ήταν τόσο βροντώδες, τόσον αποφασιστικό, που κλονίζει τους φυγάδες, υποχωρούν, μεταβαίνουν εις την μονάδα τους.

Φυγάδες! Λιποτάκται! Αυτοί οι στρατιώτες του 30 Συντάγματος, αυτοί οι ήρωες της Τρεμπεσίνας και του Μπούμπεσι!¹⁵

Μία μόνο σφαίρα έπεσε σε αυτόν τον μικρούλη εμφύλιο, η τάξη αποκαταστάθηκε προσωρινά δίχως καν προσπάθεια να βρεθεί ποιος πυροβόλησε και τελικά το σώμα διαλύθηκε (τρέχοντας πανικόβλητο – οι έφιπποι αξιωματικοί μπροστά) πολύ παρακάτω, λίγο έξω από τα Γιάννενα. Αλλά δεν έγινε παντού έτσι. Η 5^η Μεραρχία των Κρητών, ίσως γιατί ήταν πολιτικά ύποπτη, είχε κρατηθεί στα μετόπισθεν μέχρι τον Γενάρη και έπειτα ρίχτηκε στην πρώτη γραμμή ενώ το κόλλημα του μετώπου είχε πλέον ολοκληρωθεί. Αποτέλεσμα ήταν να χάσει το 30% των ανδρών της (3.500 άνδρες) μέσα σε δυο βδομάδες. Η εξέγερση της 5^{ης} Μεραρχίας Κρήτης έλαβε χώρα στις 15 Απρίλη του 1941.¹⁶ Όπως διαβάζουμε στο ημερολόγιο του κομμουνιστή Δημήτρη Μιχελίδη:

Σήμερα ακόμα γίνηκε και τούτο το απίστευτο. Πρωί πρωί έφτασε εδώ στο χώρο της μεσογέφυρας μια μεγάλη φάλαγγα από εγγλέζικα φορτηγά αυτοκίνητα και μετέφερε ένα τάγμα χωροφύλακες οπλισμένους με πολυβόλα. Θα νόμιζε κανείς πως το τάγμα των χωροφυλάκων του Μανιαδάκη θα στάλθηκε για να ανακουφίσει τον στρατό. Λάθος. Η χωροφυλακή ταμπουρώθηκε στο γιοφύρι, έστησε τα πολυβόλα, ακροβολίστηκε στην ελληνική όχθη του ποταμού και με πυρά ακόμα εμπόδιζε το πέρασμα του στρατού από το αλβανικό στο ελληνικό έδαφος. Ήμουνα μάρτυς στα επεισόδια που από το πρωί μέχρι βράδυ γίνονταν συμπλοκές και όσες μεμονωμένες ομάδες φαντάρων μας πέρναγαν, τους αφοπλίζαν και τους κλείνανε σε ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης που είχε στηθεί στην όχθη του Σαραντάπορου κάτω από την Κόνιτσα. Φαίνεται ότι η δικτατορική κυβέρνηση τρέμει τον εξαγριωμένο στρατό.¹⁷

Η εξέγερση της 5^{ης} Μεραρχίας περιγράφεται εδώ σαν επεισόδιο με ασαφή αίτια που πάντως προκλήθηκε από τους ανυπολόγητους «χωροφύλακες του Μανιαδάκη». Όταν ξεκινούσαμε αυτές τις συνέχειες είχαμε πει ότι το μεγάλο πλεονέκτημα του Λουκάτου είναι ότι ήταν «αριστερός, αλλά όχι και τόσο». Ο Μιχελίδης από την άλλη ήταν μέλος του ΚΚΕ και προφανώς υποστηρικτής της πατριωτικής γραμμής που ήθελε τον ελληνικό πόλεμο να είναι «αντιφασιστική μάχη», συνεπώς και τους Έλληνες φαντάρους ανεπίληπτους πατριώτες. Προφανώς στα μάτια των «πολύ αριστερών» του 1941, οι εξεγέρσεις έτειναν να μετατρέπονται σε αναίτια «επεισόδια».

Ανεξαρτήτως κουκουέδικου πατριωτισμού πάντως, η εξέγερση της 5^{ης} Μεραρχίας Κρήτης ήταν μια γενικευμένη ανταλλαγή πυρών μεταξύ Ελλήνων η οποία κράτησε σχεδόν μία ημέρα. Έπειτα από την εξέγερση, ο δι-

15. Γρηγορίου, Γεώργιος, Θ., *Με το Χαμόγελο στα Χείλη... Αναμνήσεις από τον Έλληνο – Ιταλικόν Πόλεμον 1940 – 41*, Αθήνα 1962, 20/4/1941.

16. Μέχρι το τέλος του πολέμου το ποσοστό απωλειών της 5^{ης} Μεραρχίας Κρήτης έφτασε το 40%. Σχετικά μπορεί να δει κανείς Μαργαρίτης Γ., *Προαγγελία Θυελλωδών Ανέμων: Ο Πόλεμος στην Αλβανία και η Πρώτη Περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόραμα, 2009. Για την ακριβή ημερομηνία της εξέγερσης υπάρχει σύγχυση. Ακόμη και στην ιστορία του στρατού το θέμα παραμένει ασαφές (ΓΕΣ / ΔΙΣ, όπως πριν, σελ. 195).

17. Μιχελίδης – Μιχελής, Δημήτρης, *Από την Κρήτη στην Αλβανία: Το πολεμικό Ημερολόγιο του Φαντάρου Δημήτρη Μιχελίδη*, Αθήνα, 1977, 15/4/1941.

οικητής της Μεραρχίας, υποστράτηγος Παπαστεργίου «απαλλάχθηκε των καθηκόντων του» και αντικαταστάθηκε από τον Συνταγματάρχη Διονύσιο Παπαδόγκωνα που δυο χρόνια αργότερα θα διέπρεπε ως αρχηγός των ταγμάτων ασφαλείας Πελοποννήσου.¹⁸ Η εξέγερση της 5^{ης} Μεραρχίας έγινε αντιληπτή και επεκτάθηκε και σε άλλα κομμάτια του ελληνικού στρατού. Τα αποτελέσματα ήταν δύο ειδών: υπήρξαν περιπτώσεις όπου οι αξιωματικοί προσπάθησαν και κατόρθωσαν να αποκαταστήσουν προσωρινά την τάξη με εκτελέσεις, όπως έγινε στην περίπτωση «δύο οπλιτών του 90^{ου} Συντάγματος [της 15^{ης} Μεραρχίας], οι οποίοι και εκτελέστηκαν αυθιμερόν».¹⁹ Στις άλλες περιπτώσεις, που ήταν και πολύ περισσότερες, οι εκτελέσεις δεν στάθηκε δυνατό να λάβουν χώρα για λόγους... ανωτέρας βίας, οπότε και η τάξη δεν αποκαταστάθηκε. Ο Λουκάτος περιγράφει ένα από αυτά τα επεισόδια:

15/4/1941: Εδώ παρακολουθώ μια περίεργη σκηνή. Ένας λοχαγός, με το πιστόλι στο χέρι, προσπαθεί να μαζέψει τα μπουλούκια, ποιος ξέρει γιατί. Έχει πιάσει με δύο υπαξιωματικούς ένα στενό πέρασμα, και μ' ανοιχτά τα πόδια και τα χέρια, φωνάζει: «Συνταχθείτε ρε! Μαζευτείτε ρε! Σταθείτε βρε άτοιμοι!». Βλέπω τα παιδιά, που αγριεύουνε. (...) Τα παιδιά του πυροβολικού ξαπολιώνται γύρω του, κυκλώνουνε το λοχαγό και του αρπάζουνε το πιστόλι. Επρόφτασε να ρίξει μια πιστολιά στον αέρα. Το πιστόλι ρίχτηκε στο ποτάμι, κι ο λοχαγός έφαγε δύο χαστούκια και μια σπρωξιά. Δεν έμαθα το όνομά του. Δεν ξέρω τι απέγινε. Τον είδα να κάθεται μόνο, σε μια πέτρα, να σκουπίζει το κεφάλι του με το μαντήλι και να μην έρχεται μαζί μας.

Δεν ήταν ο μόνος αξιωματικός που θέλοντας και μη αναγκάστηκε να συμμορφωθεί με τη θέληση των φαντάρων του. Στις 23 του Απριλίου, οι χίλιοι άνδρες του αντισυνταγματάρχη Κερασοβίτη έχουν να διαλέξουν αν θα κατευθυνθούν προς την Πρέβεζα ή τα Γιάννενα. Η φήμη που κυκλοφορεί αναμεταξύ τους σύμφωνα με την οποία στην Πρέβεζα τους περιμένουν αγγλικά καράβια για να τους πάνε να πολεμήσουν στη Λιβύη, είναι καθοριστική:

Μόλις φτάνουμε στο σταυροδρόμι ο [αντισυνταγματάρχης] πάει να μας οδηγήσει στο δρόμο για την Πρέβεζα, μα οι πυροβολητές παίρνουν τον άλλο φωνάζοντας «αριστεράααα!...» Οι φωνές αμέσως γίνονται κραυγές και κάποιος φωνάζει δυνατά: «θέλουμε να πάμε στα σπίτια μας κι όχι στην Αφρική». Πιο πέρα σταματάνε οι αξιωματικοί και αρχίζουν διαπληκτισμοί του [αντισυνταγματάρχη] με τον ταγματάρχη.

Σε λίγο ο [αντισυνταγματάρχης] έρχεται με το μέρος μας οργισμένος και προσπαθεί να μας πείσει να πάμε στην Πρέβεζα. Δεν υποχωρεί ούτε ένας κι όλοι φωνάζουμε «Γιάννενα!». Ο λοχαγός μας μένει σκεπτικός κι αμίλητος μα σε λίγο έρχεται κι αυτός με το μέρος μας. «Οργή λαού, φωνή Θεού». Τον αποθεώνουμε με χειροκροτήματα και φωνές, ενώ δεκάδες πυροβολισμοί δονούν τον αέρα. Νικήσαμε! Ο [αντισυνταγματάρχης] σε μια στιγμή οργής αρπάζει το όπλο ενός στρατιώτη, μα κείνος με μια... αντεπίθεση του το ξαναπαίρνει. Ένας γιατρός απειλεί με το περίστροφο τον αντισυνταγματάρχη και στο τέλος [ο αντισυνταγματάρχης] μένει ολομόναχος, αφού δεν τον ακολουθεί ούτε ο... ιπποκόμος του!... Ξεκινάμε τώρα πια για τα ιστορικά Γιάννενα.²⁰

Τώρα πια ξεκινούσαν για τα σπίτια τους. Και τελικά έφτασαν, οι περισσότεροι με τα πόδια, περνώντας χίλιες περιπέτειες. Σε κάθε περίπτωση, η αλλαγή τους ήταν θεαματική.

4. ΔΙΔΑΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ «ΕΠΟΣ ΤΟΥ '40».

Η εξέγερση του ελληνικού στρατού τον Απρίλιο του '41 δεν ήταν μια προλεταριακή επανάσταση. Προφανώς τα συστατικά κάθε εξέγερσης βρίσκονται εδώ: το μίσος, η απελπισία, η εν θερμώ -ή παγερή- όπως το πάρει κανείς- συνειδητοποίηση της κοινωνικής τους θέσης και των όσων εκείνη η θέση συνεπαγόταν. Επίσης περίσσευε το πλήθος των συμμετεχόντων, η ειρωνία, η μνησικακία, ακόμη και η χαρά για το τέλος της ιεραρχίας και του ελληνικού κράτους. Να πως ο Λουκάτος περιγράφει τέτοιες μαζικές συμπεριφορές:

18. ΓΕΣ / ΔΙΣ όπως πριν, σελ. 195.

19. Στο ίδιο, σελ. 196.

20. Νικήτας Χρήστος Γ. Δ. (Στρατολάτης), *Στα βουνά της Αλβανίας. Ημερολόγιο του Πολέμου 1940 - 41*, Αθήνα, 1980.

15/4/1941: Τους αξιωματικούς [οι Γερμανοί] τους ξεχωρίζουν σε ειδική στρώγγα. Τους βλέπω αυτούς, να στέκονται, με τ' αστέρια και τα διακριτικά τους μπροστά μπροστά, και να μας κοιτάνε που περνάμε. Οι φαντάροι τους φωνάζουν περιπαικτικά: «Διατάξτε κύριε λοχαγέ! Κύριε Ταγματάρχα, αύριο θα πρέπει να έχετε κόψει τα μαλλιά σας!». ²¹

Από την άλλη όμως, έλειπαν οι στόχοι, η πολιτική οργάνωση, η αίσθηση του σκοπού. Έλειπε το μέλλον, ή καλύτερα έλειπε η ελπίδα. Λογικό κι αυτό, γιατί το μέλλον ήταν όσο ζοφερό μπορεί να φανταστεί κανείς, γιατί στις συγκεκριμένες περιστάσεις η ελπίδα ήταν αποκλειστικό προνόμιο των πτωχών τω πνεύματι. Και τελικά η εξέγερση του ελληνικού στρατού δεν είχε να ζηλέψει τίποτα από τις εξεγέρσεις για το ψωμί που σημαδεύουν την ιστορία του καπιταλισμού από τη γέννησή του. Τυφλή, απελπισμένη, έγινε και πέρασε. Ετούτη εδώ ήταν μια εξέγερση για τη ζωή, έκρηξη λαμπρή που κατέπεφτε μόλις εξασφάλιζε τον στόχο της. Η επιβίωση· αυτό ήταν το μέγιστο που μπορούσε να ελπίζει κανείς.

Απ' όλες τις περιγραφές της εξέγερσης του ελληνικού στρατού που έχουμε υπ' όψη, η πιο εκτενής βρίσκεται στο βιβλίο του Δημήτρη Δημητρίου *Αντάρτης στα Βουνά της Ρούμελης*. Ο Δημητρίου, προτού γίνει ο καπετάν Νικηφόρος του ΕΛΑΣ, ήταν φρέσκος εθνικόφρων τριτοετής της σχολής Ευελπίδων και συμμετείχε στον πόλεμο του '40 με τον βαθμό του ανθυπίαρχου. Οι φαντάροι που βρίσκονταν υπό τις διαταγές του ανθυπίαρχου Δημητρίου πολέμησαν για ελάχιστες μέρες με τους Γερμανούς στην Ανατολική Μακεδονία. Έπειτα από την παράδοση του ελληνικού στρατού, παράκουσαν τις διαταγές και το έσκασαν για να μην πιαστούν αιχμάλωτοι. Προσπαθώντας να γυρίσουν σπίτια τους, πήραν ό,τι καράβι βρέθηκε πρόχειρο και κατέληξαν στη Λέσβο μαζί με τους κατώτερους αξιωματικούς τους. Στη Λέσβο και ενώ αναζητούσαν τρόπο επιστροφής στην ηπειρωτική Ελλάδα, οι αξιωματικοί αποφάσισαν να μοιράσουν μεταξύ τους τα λεφτά της Μεραρχίας «για να πληρωθούν τους μισθούς τους», συγκεκριμένα δύο μισθούς ο καθένας. Για κακή τους τύχη, οι φαντάροι έμαθαν τα νέα και έβγαλαν το συμπέρασμα ότι οι αξιωματικοί ετοιμάζονταν να τους εγκαταλείψουν:

Αρχισε ένας αγανακτισμένος αναβρασμός ανάμεσα στους στρατιώτες. Μας έβριζαν, ότι μόνο τον εαυτό μας σκεφτόμαστε όταν είναι για τα λεπτά, ότι τέτοιοι είμαστε πάντα οι караβανάδες κι άλλα πολλά.

Δεν υποπτευθήκαμε πόσο βάθος είχε αυτός ο αναβρασμός. Μόλις όμως νύχτωσε, το ηφαιστειο ξέσπασε (...) Στο δρόμο της προκυμαίας ακούστηκε ποδοβολητό. Είδα μερικές σκιές που έτρεχαν. Άλλες σκιές βγαίνουν τρέχοντας κι αυτές από την πάροδο του ξενοδοχείου. Οι δυο συντροφιάς συναντήθηκαν λαχανιασμένες κάτω απ' το μπαλκόνι μου. Άρχισαν να συνηνοούνται με βιασύνη και αδέξιες φωνές. Φώναζαν μεταξύ τους τα ονόματά τους, άλλαζαν συνθήματα και παρασυνθήματα, όριζαν πολλοί μαζί τις ενέργειες έπρεπε να κάμουν.

- Γρήγορα Πέτρο. Πιάστε το λιμεναρχείο εσείς! Κι εσύ Γεωργόπουλε! Κλείσε καλά το λιμάνι με τους δικούς σου! Γρήγορα!

Οι φαντάροι καταλαμβάνουν την πόλη και πυροβολούν όπου δουν αξιωματικό. Κάποια στιγμή περνάει μπροστά τους το αυτοκίνητο του στρατηγού:

Το αυτοκίνητο δεν έκοψε ταχύτητα. Του κοπάνησαν τότε οι στρατιώτες μια ομοβροντία, βλαστημώντας άγρια σταυρούς, Παναγίες και διάφορα κερατλίκια. Το αυτοκίνητο τότε έκοψε αλλά δεν σταμάτησε ολότελα. Μισάνοιξε η πίσω αριστερή πόρτα του και μια ηλικιωμένη φωνή από κει τους είπε με πατρική μεγαθυμία: «Εδώ ο στρατηγός, ο Μέραρχός σας παιδιά!» και ξανάκλεισε την πόρτα να φύγει το αυτοκίνητο. (...) Οι φαντάροι ξέσπασαν αγριεμένοι με μίσος και σαρκασμούς.

-Αλτ! Αλτ! Σταμάτα ρεεε. Άκου 'κει στρατηγός και μέραρχος! Χεστήκαμε! Ααααα! Και ρίχνανε. Το αυτοκίνητο κόλλησε στον τόπο. Δυο τρεις φαντάροι πήγαν και τον έβγαλαν έξω τον στρατηγό. Τον είδα που αγωνιζόταν να βγει (πιο πολύ τον άκουσα που ξεφύσαγε και μου φάνηκε χοντρός χοντρός

και με κοιλιές). (...)

Όλη η πόλη αντιλαλούσε από τους πυροβολισμούς, ομοβροντίες, φωνές. Κάπου φάνηκε ν' αντιλαμπυρίζει αχόρταγη και μια θεόρατη φωτιά. Οι φαντάροι ήταν εξουσία όλη τη νύχτα.

Αλλά το πιο εκπληκτικό με την εξέγερση της Λέσβου είναι ο τρόπος που τελείωσε:

Όταν ξημέρωσε, ούτε γάτα ούτε ζημιά. Βγήκαμε έξω κι εμείς οι αξιωματικοί, βρήκαμε τους γνωστούς μας στρατιώτες, μας χαιρετούσαν, τους χαιρετούσαμε, κάμποσοι χαμογελούσαν και τίποτα πιο πολύ. Κάναμε όλοι τον κουτό. Πάνε άκλαφτοι κι ένα δυο χωροφύλακες που σκοτώθηκαν τη νύχτα. Κι ένα χρυσοχοείο, το είχαν λεηλατήσει, ήταν εκεί που αντιλάμπιζε η φωτιά. Με τους γνωστούς μου φαντάρους εγώ – τους πέταξα μερικά πειράγματα, αλλά εκείνοι αποφύγανε να εμπλακούν στη συζήτηση. Χαμογελούσαν μόνο. Με κρατούσαν σε απόσταση. Ότι σ' αυτή την υπόθεση είμασταν άλλο αυτοί κι άλλο εγώ. Δεν ήταν η πρώτη φορά που μου τύχαινε. Οι αξιωματικοί ποτέ δεν καταφέραμε να μας νιώσουν εντελώς δικούς τους οι στρατιώτες.²²

Πήραν αιχμάλωτο τον στρατηγό, πυροβόλησαν αξιωματικούς, σκότωσαν μπάτσους, λεηλάτησαν το χρυσοχοείο, βάλανε φωτιές. Και την άλλη μέρα «ούτε γάτα ούτε ζημιά». Σιωπή και ανεξιχνίαστα χαμόγελα. Η σύντομη αλλά κραυγαλέα επίδειξη της δύναμής τους, είχε δημιουργήσει μια νέα ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των ίδιων και της ηγεσίας τους. Τίποτα παραπάνω δεν χρειαζόταν να ειπωθεί – τα χαμόγελα τα λέγανε όλα. Μπορεί τα ονόματά τους να είχαν ακουστεί ξεκάθαρα μέσα στη νύχτα, αλλά εκείνοι οι φαντάροι – οργανωμένοι στασιαστές, φονιάδες, λιποτάκτες, κλέφτες, εμπρηστές, επίορκοι, εξεγερμένοι - γύρισαν όλοι σπίτια τους σαν κύριοι.

Η εξέγερση της Λέσβου και μαζί όλες οι υπόλοιπες εξεγέρσεις που σημάδεψαν την διάλυση του ελληνικού στρατού παρέμεινε ανεξιχνίαστη σαν τα χαμόγελα της επομένης. Ανεξιχνίαστη για όλους τους εμπλεκόμενους, όχι μόνο τότε, αλλά και αργότερα. Ακόμη και το 1965, όταν ο Δημητρίου που κάποτε ήταν φασίστας αλλά μετά έγινε κομμουνιστής και ένοπλος αντάρτης γράφει το βιβλίο του, δεν ξέρει πού να τοποθετήσει αυτό το επεισόδιο. Δεν ήταν ο μόνος· τελικά όλα ετούτα παρέμειναν κρυφά. Οι γραμμές της ελληνικής ιστορικής αφήγησης όπως διαμορφώθηκε στα χρόνια μετά το 1945 παραήταν άκαμπτες για να τα χωρέσουν· εδώ χωρούσαν μόνο άδολος πατριωτισμός, ηρωισμοί, άντε και «θέληση για κάτι καλύτερο».

Φυσικά ετούτοι οι πρόσκαιρα εξεγερμένοι δεν χωρούσαν στην αφήγηση της δεξιάς και της άκρας δεξιάς – εδώ οι μόνοι επιθυμητοί ήταν οι υπερασπιστές της πατρίδος που έπεσαν ηρωικά. Εξίσου ανοικονόμητοι αποδείχθηκαν όμως και για την αφήγηση της αριστεράς. Εδώ χωρούσαν μόνο οι «πραγματικοί Έλληνες πατριώτες» που πέρασαν το χειμώνα του '40 πολεμώντας ενάντια στον φασισμό δίχως να πεταρίσουν τα βλέφαρά τους, ακριβώς όπως τους πρόσταξε ο σύντροφος Ζαχαριάδης. Που έπειτα «προδόθηκαν από τον ντόπιο μοναρχοφασισμό που παρέδωσε τη χώρα στους Γερμανούς». Που μετά εντάχθηκαν στον ΕΛΑΣ για να ξεπλύνουν τη ντροπή και να λευτερώσουν τη χώρα. Η αδιαλλαξία, η απελπισία, ο φόβος, το ταξικό μίσος σε τελική ανάλυση, όλα τούτα δεν χωρούν στις ιστορίες των Ελλήνων.

Κι όμως, όλα τους συνέβησαν. Ένα μεγάλο κομμάτι της ελληνικής νεολαίας πέρασε έξι και κάτι μήνες σε καθεστώς καταναγκαστικής εργασίας με διακύβευμα τη ζωή και τον θάνατο. Η ταξική εξουσία διαγράφηκε μπροστά στα μάτια τους με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο. Και στο τέλος όλα κατέρρευσαν σαν πύργος από τραπουλόχαρτα, η εξουσία του στρατοδίκη, το ύφος των ανωτέρων τους, η εξασφάλιση των βυσμάτων, το μεγαλείο του πατριωτισμού, η «φυσική» τους κατωτερότητα, η αιώνια ύπαρξη του ελληνικού κράτους. Οι ιδεολογίες είχαν πέσει κι απέμεινε γυμνή η ταξική πραγματικότητα.

Όχι, η εξέγερσή τους για τη ζωή, όπως εξελίχθηκε τον Απρίλη και τον Μάη του 1941 σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της χώρας, δεν ήταν μια προλεταριακή επανάσταση. Γιατί ακόμη και μετά από την εξέγερση ο φασισμός συνέχιζε να καλπάζει προς το μέρος τους. Και μπροστά τους απέμεναν δύο δρόμοι ανοιχτοί. Ο ένας ήταν ο δρόμος του ατομισμού, της προσωπικής και οικογενειακής επιβίωσης, του ο θάνατός σου η ζωή μου. Ο άλλος ήταν ο δρόμος της τάξης δι'εαυτής. Μετά τη διάλυση, ο στρατιώτης Γιάννης Μηλιάς βρίσκεται μαζί με άλλους σαν κι αυτόν να προσπαθεί να γυρίσει σπίτι του από την Αλβανία στην Αθήνα με τα πόδια. Το κόλλο ενός στρατιώτη που κοτσάρει επιδέσμους στο κεφάλι του και παριστάνει τον τραυματία για να επιβιβαστεί σε αυτοκίνητο του Ερυθρού Σταυρού γοητεύει τον Μηλιά και την παρέα του και αποφασίζουν να τον μιμηθούν. Βέ-

22. Δημητρίου Δημήτρης (Νικηφόρος), *Αντάρτης στα Βουνά της Ρούμελης, Χρονικό 1940 – 44*, Αθήνα, 1965.

βαια ο πονηρός στρατιώτης σκοτώνεται στην προσπάθειά του να πηδήσει σε καμίονι, αλλά αυτοί είναι βέβαιοι ότι θα τα καταφέρουν καλύτερα. Μεταμφιέζονται σε τραυματίες, φτιάχνουν μια ψεύτικη σημαία του Ερυθρού Σταυρού, κλέβουν ένα αυτοκίνητο, βρίσκουν βενζίνη και καταφέρνουν να φτάσουν στην Καλαμπάκα. Εκεί οι Γερμανοί τους παίρνουν χαμπάρι και με σφαλιάρες και κλωτσιές τους κατεβάζουν από το αυτοκίνητο. Για να αποφύγουν την πεζοπορία, ο Μηλιάς και η παρέα του στέκονται προσοχή και αποτείουν τιμές και λουλούδια «στα καύκαλα των ναζιτών» που σκοτώθηκαν έξω από τη Λαμία σε σύγκρουση με Νεοζηλανδούς στρατιώτες. Η φάλαγγα των Γερμανών που περνά εκτιμά τη στάση τους και τους μεταφέρει με καμίονι ως τη Λειβαδιά και με τραίνο ως την Αθήνα. Δυο χρόνια μετά, ο Μηλιάς, ο λοχαγός του Θ. Κάρλος, ο σιτιστής Δ. Τσόγκας, ο φίλος του οπλοβολητής Χρήστος Λάζος ήταν μέλη του ΕΛΑΣ.²³

Από τις 30 Απρίλη του '41 μέχρι τα μέσα του Καλοκαιριού οι πεζοπόροι του διαλυμένου ελληνικού στρατού κατέφταναν στην Αθήνα με τα πόδια. Στα μυαλά τους τρόμος και απελπισία, στις αποσκευές τους μνήμες και γνωριμίες, μια νέα γνώση της δύναμης και της αδυναμίας τους. Μπροστά τους ο φασισμός –είχε αλέσει ζωές, ετοιμαζόταν να αλέσει πολλές περισσότερες. Η Αθήνα κόχλαζε βουβά από τις αρχές ετούτης της νέας συνείδησης. Και οι πιο ευαίσθητοι ήταν ήδη σε θέση να ακούσουν τον βρασμό. Η εγγραφή της 7^{ης} Ιουλίου του '41 στο ημερολόγιο του λογοτέχνη Γιώργου Θεοτοκά έχει ως εξής:

Παρατηρώ στους εφένδρους του αλβανικού μετώπου όλα τα σπέρματα της κομμουνιστικής επανάστασης και του αρχικού φασισμού του 1920 – ασυνείδητα ακόμα ή σχεδόν, αλλά έντονα. Όλα αυτά στη διάθεση της τύχης, της κατεύθυνσης που θα πάρει ξαφνικά ο αέρας όταν ελευθερωθεί ο τόπος. Κάτω απ' όλα αυτά το σιγανό και αδυσώπητο άπλωμα της πείνας, η αγανάχτηση των αδικημένων τάξεων που αυξάνει απειλητικά μέσα στο γενικό ξεχαρβάλωμα της κοινωνικής και οικονομικής μας ζωής. Αδυνατώ να φανταστώ μια επιστροφή στη λεγόμενη «ομαλή» πολιτική ζωή, τις εκλογές, το Κοινοβούλιο, την ψήφο εμπιστοσύνης...²⁴

Έτσι καταλάβαινε ένας κατεξοχήν αστός την κατάσταση στην πρωτεύουσα στις αρχές της γερμανικής κατοχής. Το πιο πιθανό είναι ότι, όσο διορατικά περιέγραφε την κατάσταση «των εφένδρων» και των «αδικημένων τάξεων», άλλο τόσο δεν μπορούσε να καταλάβει τις ρίζες της. Όπως είδαμε σε μια λεζάντα της προηγούμενης συνέχειας, ο ίδιος και οι φίλοι του, έμποροι, βιομήχανοι, δημοσιογράφοι και τενόροι, για διάφορους λόγους στερήθηκαν τη χαρά να πολεμήσουν για το ελληνικό κράτος στο «έπος του '40».

23. Μηλιάς Γιάννης Κ., *Εκείνος ο Χειμώνας του '40: Πολεμικό Ημερολόγιο Γραμμένο με το Όραμα της Ειρήνης*, Αθήνα, Περ. Θεσσαλική Εστία, 1984.

24. Θεοτοκάς Γιώργος, *Τετράδια Ημερολογίου: 1939 – 1953*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005, Α' έκδοση 1987.

Η Κατοχή της Βορείου Ηπείρου (βρε σκάλωμα που φάγαμε ε;)

Είπαμε να μην ξεχάσουμε και σε αυτή την συνέχεια να θυμίσουμε ότι ο ελληνοϊταλικός πόλεμος του 1940, από τη σκοπιά του ελληνικού κράτους ήταν πόλεμος για την κατάκτηση της «Βορείου Ηπείρου», δηλαδή της νότιας Αλβανίας. Εδώ η κλασική τελετή που ακολουθούσε την κατάκτηση αλβανικών πόλεων και χωριών. Οι αξιωματικοί στο ξένο μπαλκόνι βγάζουν ελληνικές σημαίες και ετοιμάζονται να απευθυνθούν στον «χαρούμενο πληθυσμό», κάπως σαν τους σκύλους που κατουράνε την περιοχή τους.

Φυσικά πολλοί από τους Έλληνες, που το 'χανε πιστέψει, εγκατέλειψαν τα νεοκατακτημένα εδάφη με δικαιολογημένη πατριωτική στεναχώρια. Κοιτάξτε για παράδειγμα τα λόγια που βάζει ο Νάσος Φακίδης στα χείλη του «γεροντότερου του χωριού» κατά τη διάρκεια της υποχώρησης:

«(...) Μην απελπιζόμαστε όμως! Ο Θεός είναι μεγάλος και θα μας βοηθήσει. Η Ελλάδα δεν πρόκειται να χαθεί. (...) Πάλι θα ξαναρθήτε. Ο αγώνας για τα χωριά αυτά που 'ναι πραγματικά Ελληνικά, δεν είναι τωρινός, γίνεται χρόνια τώρα. Στο τέλος όμως θα αναγνωριστή το δίκιο μας και θα μας τα ξαναδώσουν. Θα τα ξαναδώσουν στη μάννα τους την Ελλάδα. Κι αν πάλι δεν μας τα δώσουν στα «χαρτιά» και στο «τραπέζι», τότες θα τα πάρουμε με τα «ντουφέκια».(...)»

Τα λόγια του γέρου μας συγκινούν πολύ. Τα λόγια αυτά μας δίνουν να νιώσουμε τι ακριβώς χάνουμε (...).

[Φακίδης Νάσος, *Αλβανικό Έπος 1940 – 1941: Αθήνα – Τεπελένι*, εκδ. Μαρή και Κοροντζή, 1945.]

Ελπίζουμε να μην νόμισε κανείς ότι όλος ο κόσμος έπλεε στο κύμα της εξέγερσης!

Τα κατοικίδια του φαντάρου

Οι ψειροδρομίες ήταν ένα από τα αγαπημένα σπορ του μετώπου. Ο καθένας βούταγε μία από τις ψείρες του και όλοι ταυτόχρονα τις άφηναν να τρέξουν πάνω σε ένα κομμάτι χαρτί. Ο ιδιοκτήτης της πιο γρήγορης ψείρας κέρδιζε ένα τσιγάρο. Και φτου κι απ' την αρχή. Εδώ έχουμε εθνική απεικόνιση των ψειρών σε τιμολόγια ενός καφέ ουζερί. Η πιο χοντρή είναι η «φασιστική» κάτω αριστερά. Αυτουργός ο Α. Σαράντος.

Όταν θα λάβεις αυτό το γράμμα, τότε θα κλάψεις με μαύρο κλάμα

«Το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδος εις τον Ιερὸν Αγώνα». Εφημερίδα «Νέα Ελλάς» 2/11/1940. Σήμερα το ΚΚΕ πλασάρει το περίφημο «γράμμα του Ζαχαριάδη» ως υπόδειγμα εξαιρετικής κομμουνιστοπατριωτικής στάσης. Όντως κάτι τέτοιο πρέπει να ισχύει, γιατί και τότε, το φασιστικό καθεστώς είχε θεωρήσει καλό να το δημοσιεύσει στις εφημερίδες του, μιας και πάραυν κουράγιο και οι ανθέλληγες και πάνε να πολεμήσουν. Εν πάση περιπτώσει: για την κατάσταση «της βάσης» έχουμε μιλήσει μέχρι στιγμής αρκετά. Για την οργανωτική και διανοητική κατάσταση της ηγεσίας, όχι και τόσο. Κατά πάσα πιθανότητα θα επανορθώσουμε στο επόμενο τεύχος.

Συνέχειες

Η επίσημη ελληνική ιστορία, δεξιάς και αριστερής κοπής, ἀρέσκειται να παρουσιάζεται σαν μια ιστορία τομών. Σύμφωνα με αυτή την αφήγηση, «το έπος του '40» ήταν μια κάθεται τομή στην ιστορία της χώρας. Όσα είχαν γίνει πριν δεν είχαν καμία σχέση με όσα ακολούθησαν και πάει λέγοντας. Μία από τις δουλειές μας σε αυτή τη σειρά κειμένων είναι να αναδεικνύουμε τις συ-

νέχειες σε αυτή την ιστορία. Και πράγματι, ο προσεκτικός αναγνώστης, θα έχει παρατηρήσει ότι στα όσα παραθέτουμε εδώ από την ιστορία του «έπους του '40», βρίσκουμε τους ίδιους πρωταγωνιστές που θα βρούμε και αργότερα. Είναι όλοι τους εδώ: ο καπετάν Νικηφόρος ως ανθυπίαρχος Δημητρίου, ο συνταγματάρχης Διονύσιος Παπαδόγκωνας ως καριόλης άνευ προηγουμένου που θα επιβάλλει την πειθαρχία στους εξεγερμένους, οι ανώνυμοι πολεμιστές του ΕΛΑΣ και τα μέλη του ΕΑΜ ως καταφερτζήδες ή εξεγερμένοι φαντάροι. Σύμφωνα με τη λεζάντα του Νικηφόρου, αυτός στην άκρη αριστερά της φωτογραφίας είναι ο Θανάσης Κλάρας, μετέπειτα γνωστός ως Άρης Βελουχιώτης. Είναι 29 Οκτωβρίου του 1940 και ο τόπος είναι το Συκούριο της Λάρισας.

Χρονολόγιο του Απρίλη

Παραλείψαμε να αναφέρουμε τις σημαντικές ημερομηνίες του Απρίλη του '41 όλες μαζί, ξέρουμε όμως πως κάτι τέτοια έχουν τη σημασία τους. Ορίστε λοιπόν:

6 Απριλίου 1941: Κήρυξη πολέμου και αρχή της γερμανικής εισβολής

9 Απριλίου: Συνθηκολόγηση του στρατηγού Μπακόπουλου, διοικητή της στρατιάς ανατολικής Μακεδονίας -οι Γερμανοί στη Θεσσαλονίκη (φωτό).

12 Απριλίου: Διαταγή υποχώρησης του στρατού από την Αλβανία

18 Απριλίου: Αυτοκτονία του διορισμένου πρωθυπουργού Α. Κορυζή.

20 Απριλίου(Κυριακή του Πάσχα): Συνθηκολόγηση του αντιστράτηγου Τσολάκογλου για λογαριασμό του ελληνικού κράτους. Υπογράφει πολλές φορές τις επόμενες τρεις ημέρες, ώστε όλοι οι σύμμαχοι να μείνουν ικανοποιημένοι.

21 Απριλίου: Ο Εμμ. Τσουδερός ορκίζεται πρωθυπουργός

23 Απριλίου: Ο βασιλιάς και η κυβέρνηση φεύγουν για την Κρήτη.

27 Απριλίου: Ο γερμανικός στρατός μπαίνει στην Αθήνα.

20 Μαΐου: Αρχή της μάχης της Κρήτης.

1 Ιουνίου: Τέλος της μάχης της Κρήτης.

Προπαγάνδα

Φωτογραφίες σαν και αυτή κοσμούν κάθε αφιέρωμα για τον πόλεμο του '40. Καλοζωισμένοι και χαρούμενοι, ζεστά ντυμένοι, οι Έλληνες φαντάροι ετοιμάζονται πάντα για προέλαση. Θα θέλαμε εδώ να παραθέσουμε το πορτραίτο ενός λιποτάκτη όπως παρουσιάζεται στο ημερολόγιο του λοχαγού Γιώργου Γρηγορίου:

Ο Χαραλαμπίδης μου αναφέρει τρεις στρατιώτες του που υπέπεσαν σε βαρύτατον παράπτωμα. Εγκατέλειψαν την θέση των ως σκοποί. Κανονικά πρέπει να αναφέρω εις το τάγμα, εκείθεν εις το σύνταγμα, συνοπτική διαδικασία και με μαθηματική ακρίβειαν καταδίκη εις θάνατον και άμεσον τυφεκισμόν. Ρίχνω φευγαλέον βλέμμα εις τους άνδρας και το βλέμμα μου καρφώνει έναν των καταγγελλθέντων, τον Μερτζάνη. Με κοιτάζει σν αποβλακωμένος, περιμένει την απόφασίν μου.

Μερτζάνης! Δεν έχει κεφαλή ανθρώπου, οι σάρκες έχουν προ πολλού εξαφανισθεί, εξέχουν δυο κόκκαλα στις κόγχες των ματιών του, που κι αυτά έχουν χωθεί σε δυο βαθουλώματα, οι κόρες τους είναι

θολές, χωρίς καμιά ζωντάνια, νεκρές, κουρελιασμένοι, χωρίς άρβυλα σχεδόν, τα πέλματα πατούν στο χιόνι, μαύρα κι άπλυτα, αζύριστος και μαύρος από την απλησιά, τον καπνό της φωτιάς, όταν δεν έχει τσιγάρο καπνίζει εφημερίδα ή κουρέλια, ό,τι στέκει στα πόδια του από την αδυναμία, την κακουχίαν, την πείνα, και κλαίει, κλαίει καθώς του φωνάζω, και εις το πρόσωπόν του τρέχουν μαύρα δάκρυα από την μουτζούρα, από το δέρμα που του απέμεινε σχηματίζονται απαίσιες ρυτίδες κι απ' το στόμα του προβάλλει σουβλερό, μαύρο, το μοναδικό δόντι που έχει απομείνει σε αυτή τη νεκροκεφαλή. Κλαίει τούτη τη στιγμή ο Μερτζάνης! Κλαίει ο Χάρος! Αν τον αναφέρω και τυφεκισθή, είναι γι' αυτόν ο θάνατος ποιηή ή λυτρωμός;

[Γρηγορίου, Γεώργιος, Θ., *Με το Χαμόγελο στα Χείλη... Αναμνήσεις από τον Ελληνο – Ιταλικόν Πόλεμον 1940 – 41*, Αθήνα 1962, 5/2/1941].

Τελικά ο Μερτζάνης δεν βρέθηκε στο στρατοδικείο· ο λοχαγός τον λυπήθηκε. Φυσικά η μοίρα που με «μαθηματική ακρίβεια» κυβερνούσε τους υπόλοιπους Μερτζάνηδες του μετώπου δεν ήταν τέτοια. Σημειώστε ότι στο κυρίως κείμενο βρίσκουμε το σώμα του Γρηγορίου να εξεγείρεται στις 20 του Απρίλη και την εξέγερσή του να καταπνίγεται υπό τον ήχο της «βροντώδους φωνής» του ταγματάρχη Μαντούκου και φυσικά υπό την απειλή των πολυβόλων.

Ο Λουκάτος

Απ' ό,τι καταλαβαίνουμε, στα τρία τελευταία τεύχη ο Δημήτρης Λουκάτος απέκτησε πιστό κοινό. Θα ήταν κρίμα λοιπόν να τελειώσουμε δίχως να πούμε τι απέγινε. Ο Δημήτρης Λουκάτος τελικά σώθηκε από το χάος της υποχώρησης, δεν εξεγέρθηκε μαζί με τους υπόλοιπους, παρέμεινε ελαφρώς αριστερός, ελαφρώς πατριώτης και βαθιά θρησκευόμενος. Τρεις μέρες έπειτα από τη συνάντησή του με τον σωτήριο υπολοχαγό και το καμιόνι του, ο Λουκάτος βρήκε καταφύγιο στο σπίτι χωρικών στις Αγραπιδιές, ένα χωριό κοντά στο Αμύνταιο. Από εκεί έμαθε την συνθηκολόγηση του ελληνικού στρατού την Κυριακή του Πάσχα, 20 Απριλίου του 1941. Από εκεί και την είσοδο του γερμανικού στρατού στην Αθήνα το πρωί της 27^{ης} Απριλίου. Η τελευταία εγγραφή στο ημερολόγιο του Λουκάτου έχει ως εξής:

Εδώ τελειώνω. Άλλη ιστορία το Οδυσσειακό φτάσιμό μου στην Αθήνα, όπου ο αδελφός μου, Γεράσιμος, ανήσυχος, έγραψε στις εφημερίδες ότι «αγνοείται η τύχη μου». Δεν έλειψαν, βέβαια, κακουχίες και κίνδυνοι στους δρόμους μου, αλλά και δεν έμεινα αβοήθητος, από τα Ελληνικά στέκια των συνανθρώπων μου, με φιλοξενία, αφού και οι Αυστριακοί νέοι (με οχήματα των Γερμανών) με ανακούφιζαν στην πεζοπορία μου.

Στην κατοχή συμμετείχε στο ΕΑΜ, ξεκίνησε το διδακτορικό του στο Παρίσι το 1945 και πολύ αργότερα γύρισε στην Ελλάδα όπου κατοχύρωσε τη θέση ενός από τους πατέρες της ελληνικής λαογραφίας. Αυτά.

Ο μοναδικός Έλληνας στρατηγός που σκοτώθηκε στο «έπος του '40»

Ο υποστράτηγος Παπαστεργίου ήταν ο διοικητής της 5^{ης} Μεραρχίας Κρήτης και όπως είδαμε στο κυρίως κείμενο την οδήγησε σε τρανή σφαγή. Έπειτα από την εξέγερση της Μεραρχίας, ο Παπαστεργίου αντικαταστάθηκε από τον μάστορα της πειθαρχίας και μάλιστα της αριστεράς Διονύσιο Παπαδόγκωνα. Λίγες μέρες μετά, ο Παπαστεργίου κατέληξε στην Κρήτη. Εκεί, στις 29 Απρίλη του 1941, είχε την ατυχία να συναντηθεί στον δρόμο με έναν από τους πατεράδες των φαντάρων του. Ο πατέρας, που τύγγανε και μπάτσος, φώναζε κάτι σαν «τι τα 'κανες τα παιδιά μας ρε;» και σκότωσε τον υποστράτηγο στη μέση του δρόμου υπό την γενική επιδοκιμασία των παρευρισκόμενων. Ο Παπαστεργίου ήταν από τους ελάχιστους ανώτερους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού που σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια του «έπους του '40». Αναμφίβολα ήταν όλοι τους άνθρωποι εξαιρετικά προσεκτικοί.

Οι επιζώντες φαντάροι της 5^{ης} Μεραρχίας Κρήτης στη συντριπτική τους πλειοψηφία κατέληξαν στην Αθήνα. Μη έχοντας τρόπο να γυρίσουν στο νησί τους, κόλλησαν εκεί και οι περισσότεροι πέθαναν από την πείνα τον Χειμώνα του 1941.

Οι ένδοξοι ζητιάνοι μας

Κατοχικό πατριωτικό σκίτσο. Ο ναζί αξιωματικός θέλει να δώσει ελεημοσύνη, αλλά ο ζητιάνος απαντάει «Όχι από εσάς κύριε». Προσέξτε ότι ο ζητιάνος φοράει στολή. Το θέαμα πρώην στρατιωτών του «έπους της Αλβανίας» και συχνά τραυματιών πολέμου που είχαν καταλήξει στην Αθήνα και είχαν κολλήσει εκεί αναγκασμένοι να ζητιανεύουν έγινε κοινότοπο τον σκληρό Χειμώνα του '41. Φυσικά οι περισσότεροι πέθαναν από την πείνα. Η λεζάντα «οι ένδοξοι ζητιάνοι μας» συνόδευε το σκίτσο στο «Ανθολόγιο Αντιφασιστικής Γελοιογραφίας», Ε – ιστορικά, χωρίς χρονολογία.

